

KPD
3047

NEDL TRANSFER

HN 2QJA B

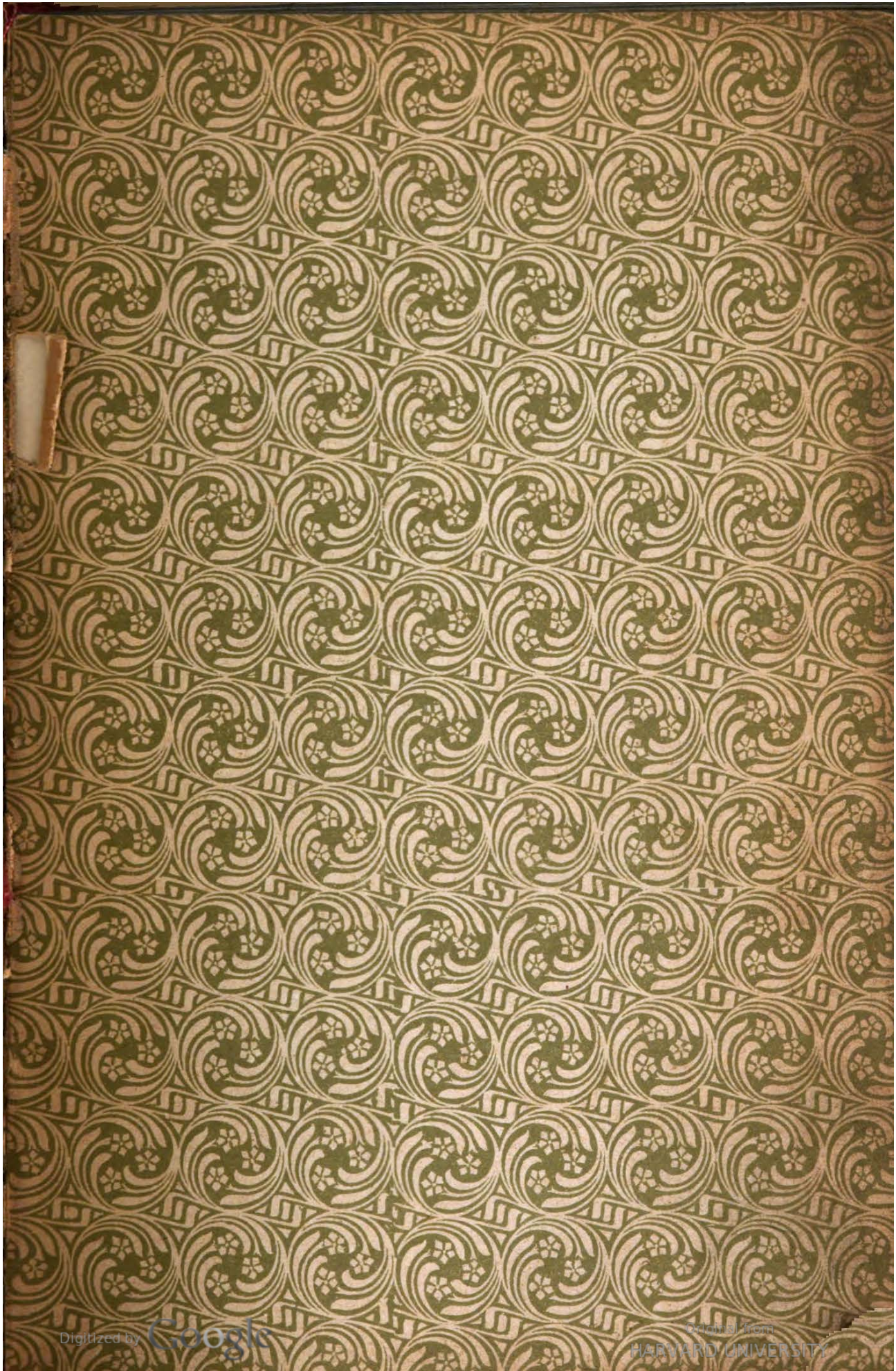

Я. ОКУНЕВСКИЙ

Листи з чужини

KPD
047

199

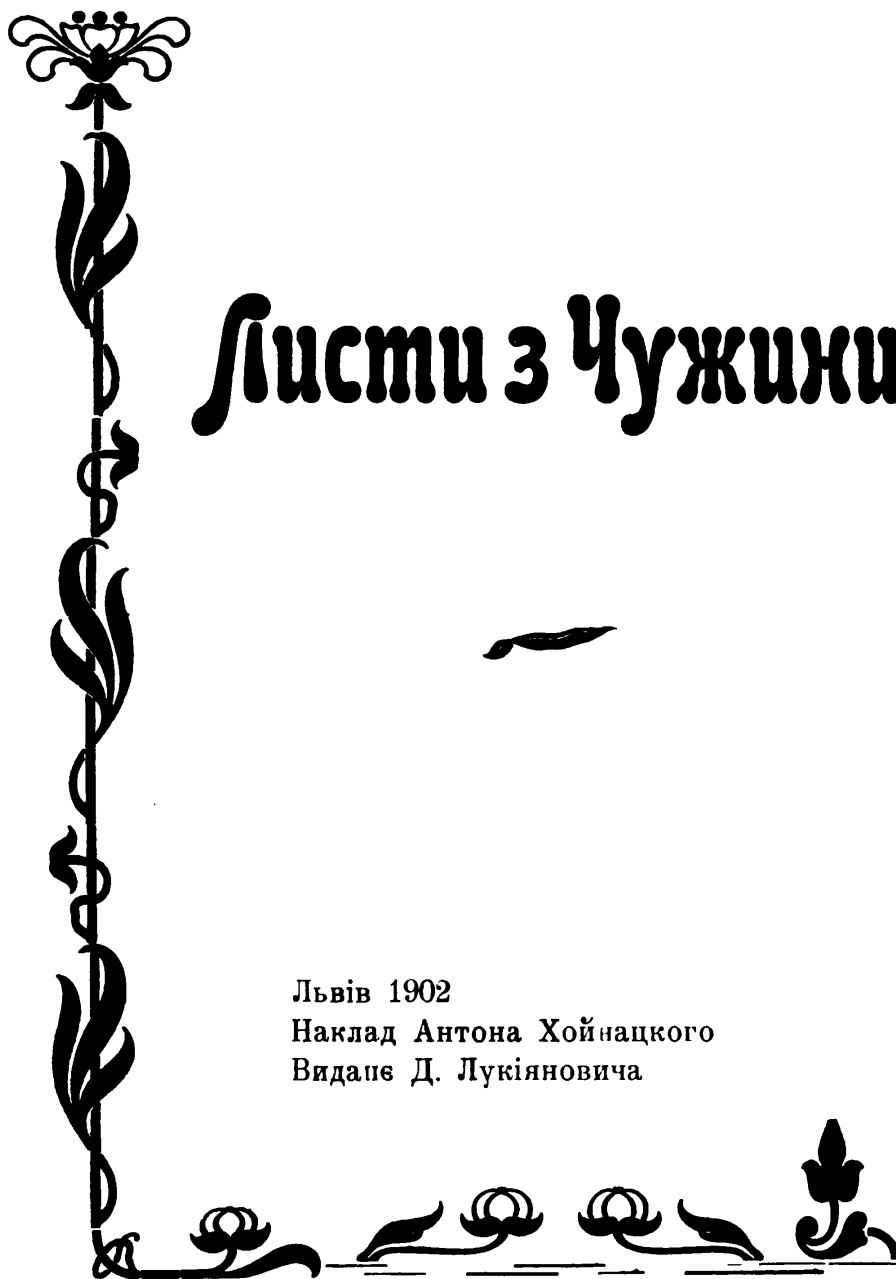
100

Ярослав Окуневский
Листи з чужини
т. II.

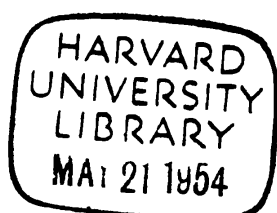
Ярослав Окуневский.

Листи з Чужини

Львів 1902
Наклад Антона Хойнацького
Видає Д. Лукіяновича

KPD3047

658X134

З друкарні В. А. Шейковського.
у Львові.

Аж по чотирилітній перерві, і то лише завдяки д-ру Студинському, можу виданем сеї книжки сповнити обов'язок, який тяжить на мині супротив автора і тих, що мають у руках перший том „Листів з Чужини“.

Ся довга перерва пожерла правдиву перлу, найкрасший фейлетон „Із всіх усюдів“, в яким подав автор синтезу своїх вражінь і спостережень за час довгої вандрівки. Стала ся кривда авторови і шкода нам, загалови; — вибачайте!.. Оглядно пишу. але хто завинив, нехай ударить ся в груди, а наука з того не одному і не одна.

Деякі з поміщених тут писъм не були ще друковані; впорядковано їх, як лише можна було з огляду на те, що вже після появи першої книжки, надрукував автор ряд фейлетонів у „Ділі“.

Д. Лукіянович.

I.
А ф р и к а

Єгипет.¹⁾

I.

Шлях залізничної дороги веде із Суезу²⁾ до Ізмаїлії³⁾ здовж суезкого каналу⁴⁾. Був колись із Суезу до Каїра⁵⁾ шлях навиростець, та біда, що тут чоловік у своїй культурній роботі зависимий дуже від обставин природи. Пісок пустині Сагари завівав шини так, що кожної хвилі треба було розмітувати сі піскові завали, наче сніжні замети у нас на півночі. І 1868-го року покинули сю просту лінію, що в чотирех годинах лучила море із серцем Єгипту. Впрочім, що в Орієнті значить час? Тут не примінює ся американське »time is money« (час — то гроші). Що кому залежить на тім, чи він приїде до Каїра в чотири чи в дванацять годин? Аджеж російський генерал Анненков поставив шлях через пустиню середно-азійську аж до самого Самарканда⁶⁾, коли сего конечно вимагала заборча політика російської імперії..

Зелізниця в Єгипті їде собі поволеньки, повагом, як подабає вірному ісповідникови пророка. На станціях кондуктор жде, щоби побалакати із знакомими, жде, щоби закупити собі де-

шевого провіянту, жде, бо припадком не прибули ще на стацию заповіджені пасажиря-робітники, що набрав їх якийсь підприємець до робіт державних.

В купé разом зо мною їде Англичанин із своєю жінкою, Німець-професор та ще кілька уфезованих, але впрочім по європейски одягнених Арабів, урядників єгипетських.

Із усіх нас найпрактичнійше їде Англичанин. Се той тип, котрий у Американців зове ся world-trotter (свiтовий волокита). Він вертає ся із подорожи по Америці, Японії та Індиях до своєї улюбленої old England (старої Англії). Се молоде супружє у своїй повесільній подорожи. Cook et son виготовив їм плян подорожи. Cook et son старає ся про їх вигоду. Вони заплатили представникови фірми в Лондоні певну суму грошей а натомість дістали білети Cook-а. Ticket (білет) Cook-а має на цілім свiті вартість гроша. Хто їде за посередництвом сеї фірми, той знає наневно, що для него буде місце в готелях по цілім свiті, що всюди на цілім свiті, в центрі Африки та на прериях американських, виждати єго будуть Cook-ові агенти, провідники, драгомани (товмачі), всюди будуть проводити єго, все поясняти, чоґо лиш душа забажає. Cook — се король, більший та ширше звісний, ніж яка-небудь коронована голова. Хто піддає ся в дорозі під єго високу руку, той їде всюди спокійно: в Європі, чи в Азії, в Америці чи в Австралії. Усюди єго хоронить армія Cook-ових агентів.

От уже в Ізмаїлії на двірці жде подорожних Араб, а на груди у него виднів ся напись »Cook et son«, як би герб у середовічних чурів. Сеж чури модні, пахолки капіталу! А як капітал є інтернаціональний, то й усі пахолки цілого світа стоять на услуги тому рицареві цілого світа...

Мене дожидав на двірці земляк п. Козоровський, що служить урядником при копальни суезкого каналу. Мило єму було стрітити земляка, та й я радий був, що по довшім часі міг знов заговорити по руски.

З Ізмаїлії веде шлях по-при водопровод, що лучить Ніль із Червоним морем і достарчає води побережним містам суезкого каналу. Канал збудований у перве Фараоном Сем в 1350-их роках перед Христом, а наново відкритий та поправлений Лессепсом. По обох боках водопроводу лежить біблійна земля Гозен⁷⁾, котру Фараон дав був на прожиток братам Йосифа.

Стация Тель ель-Кебір! ⁸⁾

Коло стації ще і тепер стоять могили всякої всячини: розбиті фляшки, порожні коробки бляшані і т. и. Се сліди і останки табору війск англійских 1880-их років. Там дальше гарно удержане кладовище із кипарисами та пальмами, в гарними хрестами та памятниками. Тут за сею гарною огородою, в тіни сеї зелени спочивають останки англійских полків, що тут під Тель-ель-Кебіром сточили рішучий бій з Арабіпашою.

Недалеко від сего кладовища ледви запор-пані кости борців за єгипетську національну ідею, війовників Арабі-паші. — »Єгипет для Єгиптян а не для Європейців!« — був оклик сего національного руху. Розумів ся, що сей оклик був не до сподоби Європейцям, а особливо Англичанам. Туди через Єгипет іде дорога до Індій — треба було конечно знівечити сю національну язву. І знівечили: декого грішми, що тут зветь ся »бакшішем« (се б то подарунком), а дурних ідеалістів багнетами. Кедівови Тевфікови веде ся дуже добре під охороною Англичан, а сам Арабі-паша живе собі в гарній вілли інтернований на Цейльоні. Тель-ель-Кебір прозвали Єгиптяне »Тель-ель-Бакшіш«...

»Ой біда, біда, чайці небозі, що вивела діток при битій дорозі«, співали наші козацкі гетьмани, сумуючи над долею свого любимого краю і свого народу. Біда чайці небозі — і в Єгипті! Єгипет — то »бита дорога« з Європи в Африку, в Азию та Австралію. Хто лиш коли-небудь в історії мав силу та значіне в Європі, той добивав ся панованя над Єгиптом. Добивали ся Греки, потім Римляне, відтак Араби а опісля по порядку всякі Європейці, починаючи від хрестоносних походів, а кінчаючи Англичанами.

Для Англичая конечно треба Єгипту. Се річ ясна. Єгипет — то одно звено того великого ланцюха, що починає ся Гібральтаром, а кінчить ся Індиями та Австралією. І вони мусіли добитись до того і сидять тепер твердо в Єгипті, не дбаючи о протести ффранцускої республі-

ки і будуть сидіти, чи кедив буде звати ся Тев-фік, чи Аббас, чи який-небудь другий Мегемет...

На дворі стояла спека. »Хамсин«⁹⁾ несе жгучий свій дух із пустині Сагари і засипає нам очи та зазирає віддих. Вікон у купе не можна отворити. В купе задуха, а на дворі ще гірша. Пісок продирає ся крізь усі щілини. В кількох годинах їзди ми всі чорні, як вуглярі, на нашій одіжи лежить груба верства піску та пороху.

Вїзджаємо до Заказик¹⁰⁾. Нам на зустріч вибігають всякі голодранці та предкладають до покупки всякі старо-єгипетські Ізиси, Озириси¹¹⁾, скарабеї (святі хрущі з каменя або із паленої глини) і таке иньше. Торговля се дуже видатна. Попит за єгипетськими старинностями так великий, що в Єгипті завели ся фабрики, котрі пречудним способом підроблюють та фальшують старих богів.

На вулицях, на полях стоять машини всякі. Всі поржавіли та поснітились, колеса їх вже від давна не обертають ся. Підчас американської війни¹²⁾ хибло було Європі бавовни: Америка не могла її продукувати. Промислові європейські капіталісти підбили кедива Ізмаїла, щоби завів у своїй землі культуру бавовни. Проба удалась прегарно: пішли бариші Європейцям та Ізмаїлови... Війна скінчилась, культурні та економічні обставини змінили ся, і машини заржавіли, а на бавовняних культурах оре своїм передвічним плугом феллах (селянин-хлібороб) і порпає на мул під кавуни.

Село феллахів — то могила гною та бруду. Хати — коли їх так можна назвати — малі ліпянки із сушеного намулу Нілевого. Діра при вході служить за двері та вікна, криша з листя пальмового. Перед хатою в болоті або в глибокім поросі сидить, і орудує, і забавляє ся уся родина. Голі діти з надутими животами та з цілим роєм мух коло каправих очий, нехарні жінки в брудних темно-синих сорочках, одинокім своїм строю, та мушцини, покриті лахманами. Все те кричить та гармідерує, біжить на зустріч залізници, обганяючи віхою уперті мухи, котрі обсідають роєм їх голе тіло, мовби проклин Мойсея ще й до тепер сповняв ся на тих малих потомках славних фараонів.

Се іменно останки того народу, котрий давав нам, т. є Європі, культуру, зреформував по части нашу християнську віру і лишив навіть до тепер у строю папи римського — з його тіаурою та кривим жезлом і білою ризою — сліди давних звичаїв своїх царів-святеників. Сі раби феллахи — потомки того народу, що побудував пишні святині і піраміди, котрі й тепер у нас, людей нового століття машин і телеграфів викликають щирий подив задля своєї величавости — потомки того народу, що в той час, коли про наших предків і сліду і слуху не було, витворив із себе пречудну теософію, астрономію і иньші науки — народу, котрий вірив у безсмертність душі і стояв у науці та культурі так високо, що Греки та Римляне могли обома руками черпати з того бючого жерела.

А тепер? Тепер — то робучі воли, лиш образи чоловіка, що разом із буйволом і на взаводи з ним черпають горшками воду з Ніля та поливають без тямки, у вічнім забутю поля своїх панів-Арабів... Все вони затратили, навіть бесіду свою старосьвітську забули, і аж треба було Німців, щоб доказали своїм научним дослідом, що давні гієрогліфи — то та сама бесіда, котра доховала ся ледви в церковних книгах християньскої секти Коптів та ледви в деяких виразах феллахів. І Копти лепечуть свою »службу Божу« не розуміючи ні слова з того величнього історичного забутку, і магомеданські феллахи обходять деколи »релігійні« — єсли так назвати можна — звичаї, що стоять в звязи з старо-єгипетскою релігією та культурою...

Так то мстить ся над народом історична Немезида, коли висші верстви, що носять культуру, не дбають про свого »меншого брата« і не старають ся подвигнути єго д собі і звязати єго з собою звеном культури — коли виспі верстви дивлять ся на мужика, як на »худобу«. Фараони-владики гнали батогамн своїх підданих до робіт панщизняних, до робіт коло пірамід, палат, сьвятинь. Феллах слухав, бо нагайка свистала. Тій верстві, котру в наших віках назвали »висшими тисячами«, жило ся знаменито... Та звіялась буря — і змела ті тисячі з лица землі з цілою їхною культурою кастовою. Пропала в Єгипті культура, бо не стояла на широкій підставі народу, а остав ся бідний мужик із своїм передвічним ралом з часів фараонських ще,

із своїми передвічними »сакіями«, котрими він із покон-віку до тепер черпає воду на поливанє чужої рілі. Нащож єму бесіди тої, в котрій він чув лише прикази та проклони? Прийшли другі пани з иншою бесідою, то й урняв він для свого обходу кількадесять слів та зворотів; кілько єму треба, аби порозуміти ся з паном та виразити свої незложні чувства.

Свищи нагайко дальше! Єгипет змінив своїх панів і буде змінити дальше до кінця віка, доки або висші раси не піймуть свої задачі, або прибитим мужикам не стане дальше терпцю видержувати таке скотске жите.

Те саме діє ся і деінде на сьвітї!...

II.

Вїзджаємо до Каїра.

Дворець пристровний в зелень і лямпіони. Перед тижнем приїхав сюди prince of Wales із своїм сином prince of Clarence and Avandale, щоби відвідати свого доброго приятеля кедива Тевфіка. Французи підняли крик. Яким-дї робом сьміє англійський принц вїзджати до землі, котра лежить у сфері інтересів французких, та ще там держати ревію над войсками? »Вибачайте, — пишуть Англїчане — Єгипет же має свою єгипетску управу. Що головно-командуючий сардір єгипетскої армії є Англїчанином, се річ приватна. Єго-ж поставив на уряд кедив. Ми Англїчане дивимо ся лиш на те, щоби все діялось в порядку, щоби Єгипет управляв добре своїми фінансами, щоби міг сплатити своїх ві-

рителів. Вірителі — Європейці. Отже ми Англичане стоїмо на сторожі європейських інтересів.
Beati possidentes.

Нам на зустріч гамір, крик, гармідер, гірший як у Дантовім пеклі, аж в ушах лящить. Думав би хто, що яка бійка або колотнеча. Ні! То така вже тут установа, що тут люде виявляють свої чувства та бажання fortissimo. Хрипливі та харкливі звуки арабської бесіди вражують немило непривичне ухо. Один тягне нас сюда, другий тудя. В тім заколоті конечно заховати флегму, котрої мусить набрати ся усякий подорожник, що волочить ся по сьвітї. В такий спосіб найлекше імпонує ся масї, що накидує ся на нас із своїми орудками.

З клопотом добули ми повозку, що скорим бігом чистої крови араба везе нас до готелю. В сих гарних землях треба мати або личних знакомих або рекомандуючі письма, бо инакше чоловік не вдоволив би усяких справедливих та несправедливих вимагань. У мене було порученє до Hôtel d' Orient. Длятого прийняли мене тут досить чемно та дали за не дуже високу суму 15 франків денно прегарну комнату з бальконом та харч. Зараз таки прийшов представити ся готелевий драгоман і предложив свої услуги. Се звичай давний, ще фараонський. На дворі тих царів держало ся драгоманів, себ то товмачів для чужих бесід. Остали ся вони до тепер в Єгипті і становлять між собою цех, так характерний для сеї старої землі. За не дуже високу ціну беруть вони подорожно-

Листи з Чужини.

2.

го в опіку, опроваджують і показують усе, та хоронять вго проти визисків. Добрий та чесний драгоман — то правдиве золото. Жаль, що їх так мало. Мій Юссуф був таким чесним чоловіком. Християнин із Сирії, впрочім по народности Араб, тільки що в сих землях релігія становить головну різницю між народами, тож і він звав себе »румелі« т. є римлянином.

Був вечір теплий і я вийшов із своїм драгоманом на балькон, щоби кинути оком на Каїро. Готель мій лежав на Єзбекіє проти публичного огорода. Оксам можна було оглянути прегарні новомодні європейські будинки та старі історичні мошеї. А в городі грала військова музика — туди то ми й справили ся.

Сей город — то пречудне діло кедива Ізмаїла. Тут на просторі одного або двох моргів зібрав він найрідші дерева, цвіти і зіля цілого сьвіта, тут розстелила ся ковром зелень гарного травника, котра так мило вражає око кожного Європейця, а котру тут під пекучими лучами жгучого сонця удержують великими коштами. Музика грала ріжні мелъодії з опер, перемішучи їх турецькими та арабськими маршами з невиносимим пискотом свиставок та оглушуючим гармідером бубнів. Попід сикоморами та пальмами проходжували ся поважні шейки із сивими бородами в старосьвітських кафтанях та великих турбанах, нове арабско-турецке покоління »шиковців« в стамбулках (чамарах) з невідступним фезом, молоді європейські паничі та елегантні дами в париских строях. Француска

бесіда переважувала арабску в сїм зборі high-life. У тїни дерев на лавках порозміщували ся ті пари, котрі і в Евроні в публичних огородах шукають тїни — котрі не дбають про цілий сьвіт, бо їм досить себе самих. Се ті самі усюда „він“ та „вона“. Вона тут, правда, носить за слону, що закриває долїшну часть лица, лишаячи тільки жгучі очі. Алеж кілько то можна сказати самими лиш очима?... Тут то там проходжав ся мовчаливий мундір червоний англійський, та спідничка шкотского вояка. Їх геркулесові постаті і почуте своєї сили кладуть печатку на їх горде чоло. Civis anglicanus sum!

Мій Юссуф, обнявши провід моєї особи, розпорядив, що мені треба було іти в дільницю чисто арабску, щоби побачити тамошне житє. Я на єго розказ проміняв свій индійський капелюх на фез турецкий. Зараз обступили нас поганячі віслюків, кождий вихвалював свого голубого. Bismack-esel!. Gladstone-esel! camina, come vapor austriaco! (біжить як парохід австрійський)— накинлось на нас з усіх боків в окрушках усяких європейских мов. За помочию палиці, котра все-таки діткнулась плеча неодного упертого хлопця, доби́ли ся ми двох віслюків і пігна́ли в дільницю арабску.

Вулички вузкі, криві та темні. В декотрих стоять хати не шириною а углом до улиці, з чо́го виходить, що улиця біжить зикзаком. »*Енте! енте!*« — закликають нас молоді дівчата, що сидять та лежать за закратованими вікнами на

турецьких диванах та перських коверцях. Ми спішимо до арабського театру.

В театрі саля битком набита. Усюди червоні фези, лиш денедє видніє турбан. Диму повно, бо кождий курить або наргілєг¹³) або цигарету. Сегодня буде виступати танечниця, славно звістна прімадона з горішного Єгипту.

На сцені ішло вже представленє з життя турецького смішка «Карагієша». На стіні представлялись у тїни сцени з життя Карагієша в різнородних ситуацїях. Сцени нераз комічні і дуже тривіальні. Чим грубша і реальнїйша сцена, тим більший сміх і аплявз.

Між публікою пішов шепіт. Наперед виступили сьпіваки і славна балетниця з Ассуан. Музика ударила в бубни в роді горшків (*барабукє*), а пискливі скрипки почали мельодию протягливу, оригінальну. Гавазі (танечниця) почала свій оригінальний танець. Гарна вона з виду, гарні єї очі яснїють искрами, постать єї вигинає ся як гнучка тополя. Єї танець, се чудесно відчута і представлена мїміка найголовнїйшої страсти людскої — любови. Те, що наші європейскі балетницї хотять представити *piquet*-ами і всякими скоками та викрутасами, ті вирази любови, бажань і иньших страстей, не знаю, чи для кого зрозумілі і чи кого вдоволяють. Арабска гавазі стоїть, можна сказати, нерухомо. Вона ледви-не-ледви посуває ся в перед та в зад, не піднимаючи ніг від помосту. За те рухи єї рамен, поворот голови кїлько виражають! Вона ціла дрожить, мускули бедер двигають ся в пристрасних рухах

грудь знімає ся. Се ціла драма, що тут розгиваєсь перед нами, драма починаючої ся любови, бажаня, нещастя і заслокоєня страсти. Гавазі паде на поміст в екстасі найвисшого щастя і вдоволення. Пристрасна публіка кричить горлає »Аг! аг! фаллам«. При тім танци сьпівають сьпівачки пісни, з котрих одну наводжу тут у перекладі:

»О моя любя Ганелльо! Коли ти проходжаєш ся по садочку, то й вітер, цїкавий подивитись на тебе, відкриває твою заслону. Соловейко перестає сьнівати і рожа відвертаєсь із зависти до тебе та гнучка тростина гнеть ся перед тобою, поклон тобі віддаючи. О, цвїте гранату, о цвїте помаранчи росю нічною розвятий! Щасливий той, хто тебе обняти може; божевільний, хто відриває руку від твого гнучкого стану!«

На конець пішов ще один танець »ель Наглег«. Вийшли дві молоді дївчата, одягнені в легкі муслінові білі та червоні строї. Музика почала удавати жужанє комах. Дївчата шукають комаря і ніби боячись, щоби комар не укусив, утікають танцюючи і — скидають із себе одну по другій заслону та завитку.

До пізної ночі тревала тут забава. І на вулицях та вуличках рух, крик, гармідер і веселість підбита ракією (горілкою з дактелїв) і колотнечі, вийшовші з того самого жерела.

На гарних австральских конях розїздає всі дільниці англїйска патруля.

III.

Ранним ранком поспішив я на базар Хан-Галіль в народ.

Муеззин закликав із високого мінарету до утренної молитви. Хто міг, спішив до мошеї, а хто — розстелив свій коверець, де попало і відбивав свої ранні поклони. »Не годить ся, щоб сонце сьвітило на голову спячого музулманина« — каже арабска пословиця. Араби ідуть скоро на сночивок; але зі сходом сонця они при роботі. Голос муеззина розносив ся на утренній зорі, голос грудний, широкий: »Аллаху акбар! ла іллаха іл Аллах! ва Магемет рассул Аллах!« (Бог всемогучий! нема иньшого бога як він один а Магемет єго пророк!) Гам алас салла!« (Спішіть на молитву!). Кождий, хто коли-небудь читав який опис із Ориєнту, безперечно здивав на першій картці сі слова. Вони майже стереотипні. Та все-таки ніхто не міг позбутись того вражіння, яке вони викликають в душі подорожного. За кождий раз, коли я їх чув, настроювали вони мене поважно. Вони вражають глибше, ніж дзвони християнські.

На вулицях почав ся рух все більший та більший. Склепи та маґазини відчиняють, люди товчуть ся на улицах та площах. Лондонська city є осередком торгівлі і пристановищем капіталу. Лиш у ранні години дня жене усе до city¹⁴⁾ в однім напрямі, а відтак — відпливає все в противнім: правдива вандрівка народів! А поза тим city пуста все, мертва, без мешканців.

Базар в Ориєнті — се склади, склепи, а одночасно мешканє людей та зьвірят. В одну

мить відчиняють ся ворота — і жите кипить, якби на знак чародія. Тут верхоблюди, кози, пси і віслюки. Коло них в одній масі товче ся та глотить ся товпа голих та напів голих поста-тей людских всякої фарби і раси, все з криком та гармідером. Се не вид для европейских неврастеників! Тут треба довшого часу, щоби упорядкувати в своім мозку вражіня, котрі притьмом накидають ся на чоловіка. »Акль ез сну-ну!« (пожива для ластівок) — кричить один, величаючи своє печиво. »Чудні дівчата пусти-ні!« — горлає другий, вихвалюючи свої дактилі. Нарід глотить ся коло уличних трактирів і, при-кучнувши на пяти серед вулиці, споживає свої ласощі з мяса, котре варить ся таки тут на вулиці, та жує свої кавуни, огірки, цибулю і т. п. »Аллах є всемогучий — бережи свої зуби!« — закликає водонос, захвалюючи сьвіжість свого напитку. Посеред тої глоти та метушні біжить саіс із палицею поперед свого пана, що їде вер-хом або повезкою. Він кличе: »Ємінако! бере-жись! твій правий бік! твої плечі! твоя голова, пане!« Поміж нарід просуває ся каравана верхо-блюдів навючених всяким добром. Нераз то по-чуєш над головою пару горячого віддиху верхо-блюда або удар єго хвоста по лиці. »Далал« — ліцитатор розносить свої товари на голові та викликує їх ціни, розхвалюючи своє повірене добро. За ним ціла юрба, що добиває ся торгу. Те все снує ся і товче ся по тих вузких вулич-ках та заулках із глотом та криком на всяких

можливих бесідах людських. Чисте вавилонське столпотвореніє!

Тут видко Нубійця з цілою родиною, майже цілком голою. »Madame Nubia« називають купці тую запасчину із шкіряних френзлів, що носять Нубійки за всю одягу. Але чорна їх шкіра не робить вражіння нагоди. Навпаки, мені самому здавало ся, коли я раз був у купели з темно-кожими людьми, що я в двоє нагий, і таке саме вражінє мали, здаєсь, чорні, споглядаючи на мене. Так само описує своє чувство Stanley¹⁵⁾ у своїй книжці In darkest Africa, коли то по однорічнім побуті між сочисто-чорною фарбою Негрів здивав у перше білих людей, що вийшли напротив него.

З якимсь гордовитим самопочутєм поступає бедуїн із Лібійської пустині. Лиця їх виразисті, з орлиним носом, з чорними, жгучими очима, ціла їх постать здає ся лише з жил та костей. За мущинами ступають їх жінки. Вони не криють свого лица, як те приписує коран, — їх темні очі і гнучка стать нагадує наших циганок.

На всіх углах тих темнавих вуличок стоять столи, за котрими міняють гроші. Се бродячі контори. Та чи то очі милять мене? За столом сидить той самий пейсатий Мошко та Абрумко, той наш любимий земляк, що так добре всі єго знаємо, починаючи із Salzgries у Відни, а кінчаючи Подолом у Києві. Він той самий! Єго тип і єго національний норов заховав ся усюди той самий — чи на північнім бігуні, чи під лу-

чами жгучого сонця над екватором. І всюди він живе з лихви та з грошевого бариша... Жид усюди жидом, чи він сьогодні в Лондоні, чи у Парижі, в Каїрі, чи в Калькутті. Усюди проворний, усюди хитрий баришник, усюди, де я его по світі не стрічав, однаково зненавиджений та погорджуваний. Хоч декуди він приворовив ся до окруження, приняв бесіду народу за свою, то все таки жид уважає ся за щось другого чи серед магомедан, чи серед християн, чи посеред Гіндусів. Язык не становить ще народности... А всюди тої раси боять ся, і всюди відділюють її від себе, як вівцю паршиву... Видко, лихо спочиває в походженю та в расі...

В малих, темних маґазинах, по котрих із верху ніхто не пізнав би, які в них криють ся богатства, сидять Перси. Пізнати їх по гарних, мужеских енергічних лицах, окрашених лише вусом а без бороди, та по високих войлокових шапках у роді циліндрів без крис. У сих краях студия костюму є заразом студією народностей. Все рівняюча европейска культура зо своєю нівелюючою модою ще не сягла в сесі окраїни... Перси тут торгують славними коверцями та вишиваннями і мережками. Чудо, що за гарні тканя криють ся в сих невидних маґазинах! На безладних купак лежить тут капітал міліоновий! Се не те, що в Европі, де все садить ся на виставу і кождий купець виставляє за електричним світлом своє добро на покуп та на покусу пішоходів. Ми Европейці — уроджені чваньки. В Ориєнті ховають дорогі річи у тихих гаремах, щоб

ними радувати ся в кружку родиннім, не виставляють, як у нас, на показ за для хвальби в комнатах для гостей, підчас коли комнати родинні, спальні кишать від простоти або і бруду..

Перси найфанатичнійші ісповідники ісламу. В день смерти пророкового внука Гассана збирають ся вони на площі Румелі перед мошею Гассана і відбувають свої кровні фанатичні процесії. Не дуже то безпечно важити ся невірному гяврови на близьку участь у сих релігійних обходах. Цілою лавою суне ся процесія в рядах по чотири люда. Геркульові їх груди та плечі обнажені. »Гасан! Гасан!« — добуває ся з їх грудий оклик мрачним, густим голосом. За кожним окликом спадає вістрє меча і ранить голову та плечі. Кров точить ся... Вулиця червоніє... Тут то там паде один знеможений убігом крови, але він щасливий тим, що міг скатувати, збичувати своє тіло в честь пророка. Музульманський правовірний народ горлає, реве і впадає в демонічну екстазу на вид проливу крови і тих об'явів спасаючої віри.

Нераз серед білого дня на базарі можна бачити дервішів на пів голих, із здичілим фанатичним видом, як брязчать ланцухами і в релігійній екстазі катують себе дротяними нагайками або остроми кинжалами пробивають собі лице та руки. Або нераз зберуть ся і починають кружлятися на однім місци, виючи імя бога-Аллаха. »Гу! гу!« (він один!) добуває ся з їх задиханих грудий, аж піна точить ся їм з рота і на смерть знесилені падають на землю. Такий обморочений

дервіш — то особа сьвята, бо в туж мить — нісля віри магомеданьского народу — душа єго покидає тіло і лучить ся з богом. Або знов коло мошей подибати можна на пів збовванілих дервішів, що постановили собі в честь бога не рухати ся з місця і до нікого не говорити слова, крім одного магомеданьского трапістичного »memento mori«...

В конторах великих маґазинів та в урядах державних можна часто подибати тиши, що здає ся так і зняті із старогипетских статуй та портретів. Се Копти, християнські потомки давних тубольців, що через своє реліґійне відділене найчистійше доховали признаки своєї старо-египетської раси. Пізнати їх по темній одежі і темно червоному фезі. Позаяк пануючі магомеданці зборонили ісповідникам інших вір одягати ся в сьвітлі шати, то і Копти до тепер придержали сей темний убір і носять єго з якоюсь гордостією, так як гордо називали себе »жебраками« нідерляндські революціонери, прозвані так своїми королями. Копти нераз гордо покликають ся на своє фараонське походженє, але по правді, се дуже слабі потомки своїх великих предків. Історичні обставини та утиск довголітний витиснули на їх характері печать, котра їх робить не дуже то симпатичними. Вони уперті, скриті і завзяті. Міцкевичівські Конради Валєнроди геть то водять ся між ними. Щіль сьвятить средства... Взаїмна ненависть і недовірчивість характеризує відносини других народів до Коптів. По мові Копти вже цілком Араби,

коли мову можна брати за мірило народности, тільки-ж як дуже різняться ся вони від Арабів гордих, бутних, але не без благородних поривів!

Пануюча раса в Єгипті — Турки або їхні потомки від усяких білих невольниць. Сам кедив походить із східної Румелії з міста Кавалля. Від Турків або взагалі з білої раси походять усі висші урядники в службі єгипетській. Хоч прийняли арабську бесіду за свою, вони все таки держать ся за щось ліпшого. До недавна були ще в мошеях два колодязі, що служили до релігійних обмивань, один для Турків а другий для Арабів.

Лиш недавно, від яких двадцяти літ почав у політиці урядовій брати верх принцип національний єгипетско-арабський. Повстанє Арабі-паші було одним із таких проявів волі народу. Тільки-ж багато ще води уплине, поки з тої мішанини — котра від себе так відділюєсь і відокремлює ся через релігію, і через характер, і через походженє — сотворить ся якась одноцільна раса зо своїми окремішними прикметами, як на примір сотворили ся Американці із полученя усяких європейських кольоністів різних язиків, різних вір та різних народів.

IV.

У чужій землі годить ся представити ся заступникови своєї держави, так я і вибрав ся до нашого австрійского консуля.

Як мило вразило мене, коли я по кількох словах, сказаних на німецькій мові, довідав ся,

що наш консуль — з роду Галичанин, а його пані походить з бучацького повіту. Чужина зблизила нас до себе. В їх родині провів я хвили, котрі зачисляю до наймиліших своїх споминів із єгипетської подорожи. Чолом бю перед патріотичною матерю, котра на чужині, в бурлацькій службі консулярній, що то перекидає урядника з одного кінця світа на другий, уміла своїм власним дітям, малим хлопчикам, вщепити патріотизм і любов до свого народу. Серед оригінальної обстановки та гарного умебльованя, зведеного умілою рукою з виробів цілого світа в одну гармонійну цілість, при вечері, котру служили нам чорні діти Африки, говорили ми про наші народні справи, про минувшину та будучину, і, розумів ся, про невідступну тему спеціально-галицьку — про справу руско-польську.

У сего паньства довідав ся я, що до австрійської колонії належить дуже поважаний в Каїрі аптикар п. І. Білинський, мій тіснійший земляк. Зараз таки поїхав я на вулицю Мускі — поздоровити земляка. »Pharmacie hellénique« — стояло на вивісці гарно удержаної аптики. Пана Білинського не було дома. Я вийшов поки-що на вулицю, щоби пройти ся і придивити ся вуличному життю в тій найголовнійшій жилі каїрської торгівлі.

До тепер ще не можу собі пояснити, як то стало ся, що я, побачивши перед собою одягненого по європейски молодого чоловіка, в тужмить подумав собі: се пан Білинський. — »Здорові, пане Білинський!« — кличу до него по ру-

ски. Се він і був. Духом пізнав я земляка серед глоти народу, хоч з роду не бачив я єго на свої очі. П. Білинський з Тернопільщини, переїхавши сюди перед 6—7 роками, доробив ся ту на чужій землі поважаного становиска.

При нашій стрічі пану Білинському зразу тяжко приходило говорити по руски. Язик якось не складав ся. Мимоволі сунулись на тямку слова арабські та французькі. Послідний раз говорив він по руски, коли п. Теодор Білоус у своїй подорожі до сьвятої землі перебував якийсь час у Каїрі. Та се було вже перед роком, чи двома.

П. Т. Білоус лишив по собі довготревалу памятку. Хоч не маю чести знати п. Білоуса лично, то все-таки знаю єго із опопідань, які ходять усюди по Галичині, де тільки говорить ся нашою бесідою. Я пізнав єго і немов побачив живого, коли тільки почув кілька характерних черт із єго побуту в Каїрі. Жаль мені дуже, що до тепер ще не попало ся мені в руки »Путешествіє« п. Білоуса до Сьвятої землі, бо свою подорож п. Білоус мав намір описати і книжочка мабуть вийшла вже. При типічній індивідуальности автора — вона мусіла би бути цікава, бо єго личність мусіла би відтиснути печатку на всяку єго роботу.

Довго ми з п. Білинським говорили про наших спільних знакомих і про всяку всячину з нашого далекого краю. »Що діє той, а другий?« — а вжеж і без того не було: »чи ся панна вийшла замуж, чи ні?« — і т. д. Жаль, що я сам уже давно не бував на рідній землі,

то і не міг ві всім заспокоїти ураганної цікавості свого земляка. Свої родинні звістки черпав я через рік чи два із »Діла«, багато з його епархіяльних та дрібних вістий. А все-таки і сеї каплі було для п. Білинського досить. З якою цікавістю і радістю читав він опісля тих десятків номерів »Діла«, котрі я одержав цілою пачкою в Суезі. Про політику руску зайшла також горяча дебата, бо деж се можливо, щоби два Русини, котрі припадком зійшли ся, не заговорили про політику велику чи малу, бодай про картки кореспонденційні, ті постійні рубрики в наших газетах із вічним рефреном: »Quousque tandem?!«

П. Білинський був мені милим товаришем і провідником по Каїрі. Однаковий наш вік зближив нас ще більше до себе. Ми розмовляли і зрозуміли ся. Коли прийшла година прощання, ми якось не могли розстати ся. І у п. Білинського заблисло в очех і мене щось сціпило в горлі. Чи побачимо ся ми знов коли в житю?...

Вечером були ми в театрі. Театр збудований на лад європейський.

Цивілізатор та марнотратник Ісмаїл-паша, починаючи заводити європейську цивілізацію на єгипетській землі, пересадив лише самі вершки та парости європейської культури. Се, що він яко багатий пан бачив у Парижи, чого уживав сам, треба було як самий *succus* цивілізації, пересадити над Ніль. І пішли в Каїрі французські шансонетки, балетниці з тисячами платні, пішли

тінгль-танглі, шулерні, і авантюристи європейські найгіршого сорта. На головних вулицях повстали чародійним способом палати принців і пашів, за добрий тон уважало ся ходити до театру, їздити у фаєтонах, пити пампанське, — хоч коран се збороняє, — удержувати балетниці, і таке иньше, — словом: пригорщами викидати гроші на всякі примхи європейської псевдо-культури. Опісля палати арабських принців та беїв перейшли на власність європейських авантюристів та авантюриць. Європа розжила ся в Єгипті. Ісмаїл мусів зречи ся трону, а за довги заняли Єгипет Англичане, як деінде займають жида-лихварі землю легкодушного довжника, шляхтича, чи бідного мужика...

Опера робить вражінє цілком європейске. Тільки деякі льожі для гаремових пань завішені коронковими заслонами, а все таки так прозорчастими, що через них видко все, що діє ся на сцені. І Богови сьвічка і чортови огарок. І приписи корана сповнені, і вимогам європейської культури вдоволені. За заслонами видко дуже добре чорні очі гаремових красавиць. Впрочім тут в Єгипті великі пані мусулманські одягають ся цілком по європейски і тільки на променаді в пєвозах накидають на себе чорну шовкову хламиду, а на лице досить прозорчасту заслону муслінову. В тім згляді тут уже поступ та цивілізация... За мого побуту розказувала *chronique scandaleuse*, що добрі приятелі одного принца прислали єму фотографію єго улюбленої одаліски у постаті і костюмі сфінкса, як

то вона казала себе для когось зняти... Безпечно пригадають собі читачі той скандал гаремових дам султанських у Константинополі, коли то Ісмаїлові жінки показали ся на вулицях у своїх по єгипетско-європейски змодернізованих строях. Аж самого ›ульму«¹⁶⁾ — сторожа віри і моральности — підбили на анатемізоване тих нових вибриків європейско-єгипетських...

І публіка тут у театрі цілком європейска. Лиш денде фез на голові нагадує, що се земля орієнтальна.

На сцені давали ›Аїду« у французській мові.

Які то гарні часи були для всіх, яка то шаленість опанувала всіх в Єгипті, коли то перший раз давали на сій сцені сю саму оперу — в честь відкриття Суезкого каналу, коли то Ісмаїл витав і по королівски гостив у себе стільки голов коронованих! Сам композитор Верді управляв орхестрою до сеї опери, котрої темат відчитав у гієрогліфах Марієтте¹⁷⁾ у сьвятини Готори в Тебах. У головній льожи сиділа гарна цїсарєва французска Євгенія із своїм пречудним профілем і руда̀во-золотим волосєм. Вона усьміхала ся кокетно до Ісмаїла, щасливого тим, що сьмів їй подарувати ново-збудовану палату — діло з ›Тисячи і одної ночі«, палату Гезірег, і сказати памятні слова: ›Vous êtes chez vous, madame!« (Ви у себе дома, панї!).

Єгипет розширив свої границі аж на полудне від екватору. Там на чолі екваторияльної провінції стояв Гордон-паша, потім Джессі-па-

Листи з Чужини.

3.

ша, а опісля Емін-паша. То був кульмінаційний пункт... А тепер? Ісмаїл на вигнаню коло Неаполя, а Євгенія, осиротіла вдовиця, в Англії...

У першій льожи розсїв ся sir Grenfell, сирдар (головний командант) єгипетської армії, а там дальше англійські офіцери в evening dress, дарма, що у них на голові червоніє фез турецький. Усюди чути їх бесіду. Вони панами ситуації...

V.

Мій драгоман узяв повозку і перед сходом сонця рушили ми на лівий беріг Ніля до села Гізер¹⁸). Сьогодні зібрав ся я дивитись на Єгипет історичним оком на »Гака-птаг« — дім слави бога Птаг — на арабске Маср та на біблійне Мізраїм.

Шлях пречудний, рівний, мурований в тіни галузистих сикомор. Се аллея Шубра, місце прогульок каїрської haut volée. Потім губить ся той шлях у піску пустині Лібійської. Метелиця піскова засипає дорогу, так що для охорони треба було мур провести.

Вже здалека побачили нас бедуїни. Харкотливим голосом витають вони нас. З усього їх харкотаня чує Європеєць лише слово »бакшіш« (заробок). Се перше слово, яке Європеєць почув, ступивши в Ориєнт, і се чародійне слово жужчить і бренчить в ухах, як завзята комаха всюди, де тільки поступиш ся. Сї бедуїни мають привілей на провідників. У них треба конечно окупити ся.

Недалеко від того місця, де тепер стоїть Каїро, славилась перед шістьма тисячами років столиця Мемфіс. Тут панували могуті фараони. Сьвітлі учені, котрих трактати філософські, астрономічні та медичні, ми тепер уміємо читати і розуміти, від коли Шамполіон та Лепсіус відкрили тайну гієрогліфів, мали тут свої університети. Тут на сій землі вперше повстала наука про єдиного бога сотворителя вселенної Амона. Раг або Птаг, обявляючого ся в трійци Озіріс, Ізіс та Горус. Озіріс то ідеалізація безсмертної мужескої сили творчої, Ізіс — персоніфікація, вічно відроджуючої ся, запліднюючої ся, но вічно непорочної жіночої сили природи, Горус син їх єдиний — персоніфікація вічного сьвітла і тепла, яке виходить із сонця. Чудове алегоричне представленє сили природи, що вічно остаєсь під ріжними формами безсмертною. Для простолюдина була, розумієсь, иньша віра, так як буває і в иньших віруваннях: ідеальна віра — то одно, а почитанє символів — друге. Апіс, чорний бугай зо звіздуо на чолї, роджений з корови, заплідненої непорочно лучем місяця, був символом Ізіса, а орел, котрий одинокий міг — після вірування Єгиптян — возноситись до сонця і дивити ся в него, був символічним представником Горуса. В народї, розумієсь, почитали ся бик, жорова та половик яко істинні боги і їм то віддавали честь божу. Тут стояли величаві сьвятинї, посьвячені котрому небудь уявленю вседержителя Амона; »Пе-те-фра« — слуги бога — сьпівали

тут свої акафісти, вчисляючи 75 прикмет найвишого божества.

Все те минулось і щезло з пам'яті, тільки одна невірна жінка-кокетка лишила по собі на віки лиху славу і покаляла пам'ять мужа Путифара, т. є. сьвященника, закривши чесним єго іменем своє каригідне жениханє.

Великі фараони управляли звідси своєю землею, поділеною на 24 повітів, котрі розмірювались наново після кожного розливу Ніля. Над берегом Ніля стояв державний мірник, котрий показував, як за високо прибув Ніль. Після вижини повени виказаної на мірнику, судили фараонські уряди, як за далеко розлилась благодатна вода, після того розкладали податки. Зі всіх повітів, у котрих намістниками були звичайно свояки фараонські, мусіли в означені дні року з'являтись ґубернатори з чолобитним поклоном Фараон у великій парадній одежи з тиярою на голові, окрашеною білими струсовими перами, символом правди, та головою змиї урсуса, яко символа мудрости, із жезлом та канчуком в руках, знаками власти, приймав їх сидячи на престолї, в головах котрого сьвітилось літаюче сонце.

Із старого города Мемфіс не остало ся ні слїду. Тільки денедє можна случайно найти забудовані в мошеях або приватних домах останки давних сьвятинь, капітелі і т. и. Остало ся в цілости лиш одно — кладовище міста Мемфіс, піраміди в Гїзе. Ні захланність калїфів, котрі в пірамідах глядали золота та маєтків, ні

нове житє, котре в обтесаних ґранїтах бачило лише добрий материял будівляний, не були в силі розлучити того, що споїла рука фараонських робітників.

Описувати пірамід не стану. Кожий знає їх з рисунків. Поетичні душі описували їх стихами, вплітаючи тут усякі більше або менше поетичні роздумуваня, — кожний, більше або менше до того покликаний, виливав при сїй нагоді свої чувства. Я скажу хиба, щоби читачам дати понятє о розмірі пірамід, що цілий храм св. Стефана у Відни може сховати ся в середину піраміди, коли би она була порожною; висока вона така, як катедральний храм в Кольонїї. Подібні величні нагробні памятники бачив я лише в Цейльонї над мощами Буди. З того самого релїгійно-культурного сьвітогляду повстали і наші українські могили по степах... Культ померших предків був одною із головних частей старо єгипетского віруваня. Безсмертна душа лучила ся з тілом, коли суд богів признав помершого праведником. Звідси то і заходи: доховати тіло в добрім станї аж до того часу, коли душа злучить ся з тлінними останками. Фараони і великі пани ставили собі величні нагробники у видї пірамід.

В Гїзег стоять до тепер три піраміди фараонів: Хеопса, Хефрена та Микеріна. Кожний з них славить ся »господарем-самодержавцем горішного та долїшного Єгипту, родженим із такої то матери, початої через Бога Амона втіленєм бога Горуса“. Тодї, в тих давних часах, —

як декуди й до тепер — уважала ся власть наданою просто від Бога. Фараони були просто втіленням божества. Злученє власти сьвітскої і божої в одній особі, яке лишило ся ще й доси в Хінах, у Японії, ми бачили і в Європі.

Коло мумії Микеріна найдено мумію єго жінки Нітокріс, родом Грекині з Саїс, як то описує Страбон.

Недалеко пірамід-нагробників стоять тепер розвалини каплиць, в котрих збирали ся свояки та приятелі, — відправляти молебні за душу усопшого. Недалеко відкрили також гроби та мумії бідаків-пролетаріїв із Мемфіс, погребаних у спільних гробах. Тільки не багато їх тлінних останків найдено в цілости. Засушені мумії рубали Бедуїни на кавалки та вживали на топливо...

На піраміду Хеопса, найвисшу, без труду можна вилізти за пів години при помочи бедуїнів-провідників, котрі чоловіка тягнуть і сїпають на всі боки. При сході сонця вид із сеї піраміди пречудний. Срібна стяжка Ніля вєть ся серед сочистої зелени, окружена якби золотими рамами пісковою пустинею Лїбійскою та Арабскою. На граници життя і смерти, зелени і піску, стоїть ще який двацяток пірамід, усяких сьвятинь та ріжнородних памятників.

Тут то, на сих місцях розіграла ся битва між Наполеоном І. а Мурадом-бєєм о панованє над Єгиптом 1798-ого року. Тут мав Наполєон, загриваючи своїх вояків до бою, сказати памятні слова: *Songez, que de haut de ces monuments*

quarante siècles vous contemplent! (Памятайте, що з висоти цих пам'яток глядить на вас сорок століть!).

Оплативши ся за провід та вдоволивши лиш деякі дсмаганя »бакшіша« і, розумів ся, спробувавши їзди на верблюді, котра у непривичного викликув симптоми хороби морскої, вернули ся ми назад до міста, щоби від тепер посьвятити свій час огляданю памяток історичних.

На лівім боці Ніля серед прегарного огорода стоїть музей єгипетских старинностей, перероблений на сю ціль з одної палати кедіва Тут під умітним проводом німецкого ученого Бругша-паші уміщено і впорядковано все, що відносить ся до старини єгипетскої. Ціле житє-бутє старих Єгиптян встав тут перед нашими очима і все те бє такою вірністю, що аж не хоче ся вірити, щоб усе те, що тут представлено, справді діяло ся перед 6.000 роками.

VI.

Гляньмо-ж на ту старину від тисячів літ!

От приміром на одній нагробній таблиці читаєш: »Тут спочиває капітан війск єгипетских Амес, заслужений у війнах з невірними, відзначений золотим хрестом заслуги на шию, за царюваня фараона такого то«. А поруч него: »Тут лежить моя дорога мати« — пише сам Амес. Мумію тої доброї матери віднайдено, а коли єї розмотано з приписаних бавовняних пелен, найдено на раменах, руках та ногах дорогоцінні

нараменники, нашійники із золота містерної роботи, прикрашені емалією та самоцвітами. Цілий стіл займають сї дорогоцінності і збуджують подив над майстерскою рукою давних золотарів.

Там знов написано на стїні одного гробівця: »Тут спочиває шамбелян королївський, займаючий серце свого пана, тайний совїтник (пан тайни), маршалок двору, дорадник короля, виконавець розказів королївських, наставник над всіми роботами королївскими, шеф королївскої канцелярії пан Ті«. Коло него погребано тіло вго жінки панї Не-вер-го-теп. Про неї пише ся: »Панї Неверготеп (цвіт розкоші), потїха мужа, господиня дому, розвеселяюча серце мужа«.

На иньшїм місци представлена робота в полі. Пан виїхав у поле дивити ся на своє добро. Робота панцизняних мужиків кипить. Тут оре пара волів, а над ними напись: »Тягнїть, круторогі!«. Там знов женці жнуть збіже, а тут заходять ся коло виноградника. Деякі лїнивї робїтники представлені разом з наставником, що замахнув ся палицею, а над ними напись: »Плечі болять лїнивих«. Плоди з рілі та худобу ведуть перед мандаторів паньских та економів, а сї записують усе в папірусові книги. У пана Аменготепа приписано, що він посїдав у своїй власности 1.000 штук рогатої худоби, 8.000 овець, тільки а тільки усякого дробу, а тільки і тільки моргів поля і т. д.

Там у прегарнім малюнку представлено, кїлько то сей пан записав за »упокїй свої душі« на церкви і сьвятинї. Там намальовані жінки,

що несуть гуси, мужики, що приносять у дарі заяці, в кошах несуть риби і всяке инше добро. Коже панське село має зазначено, кілько обовязане дати дачки на церкву.

І родинне і товариске жите представлене тут у гарних малюнках.

Жіноче товариство зібрало са »на чайок«. Господиня дому витає своїх приятельок, скороногі служницї підносять кождїй ново прибувшій чашечку чаю. Мужчини забавляють ся при винї. Танечницї розвеселяють їх при звуці музики. І бідний товариш, що за глибоко заглянув у чарку, увіковічнений тут на всі часи в оригінальний та дуже наївний спосіб. Забавляють ся мужчини і в пилку, і у варцаби, і в теперішну італіянську »тога«. Великі пани ходять на лови до Ніля на носорожців та крокодилів, або в пустиню на льви та леопарди.

Фараон Хнум-го-теп з усіми своїми символічними ознаками сидить на престолї. »Хоронитель писъм королївских« передає єму просьбу семітского племени на дозвіл поселити ся в границях єго держави. Семітів так і пізнати, такі вони вірні, носаті, пейсаті з рудим волосєм та бородою. Всї вони йдуть з поклоном: і жінки, і діти з усім своїм добром, з козами і ослами, просячи о пасовиска. Фараон не може рішити ся, бо й так уже на східній граници єго держави розмножилось багато того насїня. Він, видко, боїть ся, щоб вони не переросли єго та не запаували над єгипетским племенем. В Арабії та

Палестині живуть їх одноплемінники. Ану́ж вони злучать ся з ними та поборюють Єгиптян..

І от фараон Рамзес II каже на східній гра- ници своєї держави ставити кріпости для охо- рони перед напасниками. Raison d' état каже йому в добре понятім власнім інтересі сторожити ся від семітско-жидівського елєменту. Семітских робітників уживав він на те, щоб копали про- копи, сипали засипи, палили цеглу і будували кріпости, так званий мур Сезострита¹⁹⁾ або бі- блійну кріпость Гозен. Жидівському племени від- нимають ся дані привілеї і вольности. Се той період єгипетської історії, що в Біблії зове ся »притісненнями Ізраїлтян«.

Фараон Рамзес II записаний золотими бу- квами в книзі єгипетської історії. Він розширив границі своєї держави і зове ся »помножителем царства«. До Бактриї, Медії та Персії ідуть єгипетські загони. Заспокоївши свої границі та завівши спокій у нутрі держави, обернув фараон всі свої сили на діла мира. Він побудував нові міста, як славне місто свого імени при уїстю Ніля. В Абідос, у Тебах, у Мемфіс поставив він величаві сьвятині, в Нубії та в Синаю відкрив і використовував він копальні золота та срібла, у своїй землі розширив каналізацію Ніля, щоб зрошувати поля і огороди. В Тебах заложив він бібліотеку і школу, де вчені викладали свої лекції. Поети Пентавр та Аменемапт вели- чають вчинки сего великого імператора. Таким був сей цар, що зове ся фараоном »приті- снення«.

У великім мавсолею, гіднім великого фараона, найдено єго тлінні останки. На торжественнім засіданю, котрого головою був сам кедив Ісмаїл, розмотано мумію з пелен. І показало ся лице старого чоловіка з орлиним носом, з тонкими устами, вираз завзятя та енергії. Таким він тепер стоїть у музею, дивить ся своїми запавшими очима на теперішній сьвіт, і видить, як то се племя, котре він у XIV віці перед Христом задумав був стерти з лица землі, розлосло ся і розпанувало ся не лише в Єгипті, але і в цілім сьвіті.

За фараона Менептаг у XIII. віці перед Христом рішили ся жиди покинути землю єгипетску. Тихцем збирали ся вони у своїх соньмишах і радили раду. Мойсей, що, хоть із жидівського роду, виховував ся на дворі королівскім, став їх провідником. »І збирали ся вони з Он (Геліополіс), з Бельбес та Бубастіс, з Пітом і Тавіс«. Місто Рамзес було головним їх зборищем. »І рушили сини Ізраїля з Рамзес і розложили ся табором в Сухот, потім розложили ся в Хетам«. Хетам значить по староегипетски кріпость; були то бастіони на східній граници держави при шляху Сирійскім, обсажені добре єгипетскими вояками. Мойсей, щоби збаламути-ти уряд єгипетский, пустив вістку, що йде із своїми одноплемянниками поклонити ся Єгові в пограничній сьвятини на Mons Cassius.

Перед вояками в Хетам жиди настрашили ся. »І так повів їх Господь не прямим шляхом

у землю Філістрів, котрй то шлях був найкоротший, бо Господь роздумав, що вибраний на-рід міг би жалувати, коли би бачив пролив крові, і повернув би назад до Єгипту. І Господь велів звернути (перед Хетам) на шлях полудневий до Пі Гахірот, що лежить перед Баль Зефон. Пі Гахірот — теперішнє Ахруд. Пі значить по старо-єгипетски: місце, оселя. Баль Зефон — то гори Атака, а звали ся они так, бо на сих горах складали Фенікійці жертви богови Зефонові, вітрові північному.

Жиди стояли табором перед Пі Гахірот. І побачили вони військо фараонське, що гнало ся за ними. Скоренько зібрали ся вони і рушили до Червоного моря, море розступило ся і вони перейшли сухою ногою. За ними погнало ся єгипетське військо, але вода приступила великою лавою — погребала ціле військо фараонське, і вози, і їздців, що за жидами погнали ся у море, і не остав ся з їздців ні один. У новіших часах, заким Лессепс прорізав канал Суєський, каравани арабські переходили багна Червоного моря в порі відпливу морського.

Ходячи по салях музея, чоловік пійме легко, як звісний єгиптолог Еберс міг підняти гадку, щоби представити у формі романа давнє житє єгипетське і представити єго так, що воно наче взяте з теперішности, тільки всаджене в инші трішка рами. І справді, розглядаючись по тих останках давної культури, чоловік не може поняти, що від того часу дїлять нас двадцять і чотири столїть. Ті довгі перуки, що но-

сили муштини, ті жіночі намітки, те прегарне намісто, ті всякі цяцьки жіночі та всякі масти і перфуми — все так і бє живчиком теперішности, або, здаєть ся, ніби походить з недавнього життя наших батьків та дідів... Або знов ті релігійні символи старо-єгипетські! Дивиш ся — бачиш око в трикутнику — всевідучість божу у старих Єгиптян — бачиш непорочну Ізіс із малым Горусом на руках — бачиш символічні звівіри старо-єгипетські...

Християньска релігія зродилась у Палестині, а зростала в старім культурнім Єгипті.

Після окупації Єгипту Александром, розпаношив ся там елемент грецький. Однак старо-єгипетска культура з'амальгамувала Птолемеїдів, дарма, що вони свій сойм витали словами: „*о андрес македонайой*“.

Коли Єгипет став провінцією римскою і по містах Єгипту стали залогою гарнізони римські, то все-таки, мимо фізичної власти, не могли Римляне оперти ся впливам культури єгипетскої. Ще до тепер стоїть гарна сьвятиня на Нілевім острові Філе в честь богині Ізіс, котру своїм коштом казав поставити Тиберій. І в самім Римі віддавали честь богам єгипетским.

Почало ширигись християньство. В Александриї²⁰⁾ переложено вперше Біблію з єврейскої на грецку мову. Єгиптяни стали першими приклонниками християньскої віри. Дух нової віри, котрий уважав жите на землі яко перехід до вічного блаженства, відповідав сьвітоглядови давних Єгиптян. У них у Серапеум уже від да-

вна були анахорети, що посвятили своє життя тільки роздумуванню о будучности і томили своє тіло. Принявши нову віру, старали ся вони внести до неї не одно із свого народно-релігійного світогляду. Тількиж з другого боку почалась реакція зі сторони давних первосвящеників єгипетских та ісповідників грецких філософій. І явили ся з одного боку мученики християнські, а з другого мученики за давні звичаї та вірування, — з одного боку свята Катерина, з другого філософка Іпатія. Борба вела ся з великою завзятостею та з проливом крови.

Коли Константин Великий прийняв християнську віру за віру державну, в той час Єгипет уже був цілком християнський. Тільки і в християнську релігію Єгиптяне внесли з собою духа спекулятивного, так характеристичного для нації єгипетскої. Вони почали спорити і вести війни за тонкості. Про се, чи в Христі розрізняти треба дві натури: божу і людську, чи лиш одну божу, вели Єгиптяни не тільки довгі диспути, але і проливали кров, а особливо, коли собор Халкедонський 451. року під впливом Греків-Візантійців признав догму, що в Ісусі Христі треба признавати дві натури. З релігійних і національних причин відлучились Єгиптяни під проводом Евтихоса від церкви православної і утворили секту монофізитів. Греки прозвали сю єгипетську секту Коптами, а Єгиптяни дразнили знов православних Меликитами (рабами царскими). В коптійско-християнську секту увійшло багато із стародавних обичаїв єгипетских.

Коли я раз у велику п'ятницю був у Каїрі на відправі в церкві коптицькій, все представилось мені незвичайним. Сам білий одяг сьвященника з тіярою на голові, старинний жезл, символічні малюнки, котрі я бачив у музею, ба і лица Коптів так і здавались мені знятими просто з якої старинно-єгипетської статуї. Сама відправа відбувала ся старинним тоном таємничим. Таким характеристичним тоном таємничим в давнину єгипетські путифари (сьвященники) підносили в честь Горуса свій псалом, котрий в перекладі на нашу мову звучав: »Хваліте всевишнього Господа, що небеса розвісив над нами, і землю сотворив і море одним словом: нехай станеш! Єдиний, що піклуєш ся про добро всякого сотворіння, Боже милосердний, в милосердію безконечний, властнику житя, сили і здоровля, Ти, що годуєш птиці літаючі у воздухах, вислухай мольби мої, сотвори радість серцю моєму« — і т. д. Як у деяких величавих старо єгипетських сьвятинях ледви перетинковано старих богів, а на їх місце помальовано нових сьвятців, так і в коптійських відправах, а навіть і в православно-візантійських, сьвідущий найде натяки на єгипетську старину.

Національно-релігійна борба з Візантійцями тревала майже двіста літ. Коли утиски візантійського уряду перейшли всяку границю, Копти закликали до себе Амра генерала, що стояв табором на границі Єгипту і піддались під високу руку каліфа Омара в 640. році по Христі. Від сего часу починає ся панованє Ара-

бів на землі єгипетській. Богато Коптів прийняло магомеданьство, багато з них перемішало ся з Арабами і сотворило нову расу єгипетську. Вплив Арабів був так сильний, що навіть старобєгипетська бесіда, котра тревала в мужицкім демотичнім диялекті майже до X-го віку, пропала з лица землі і доховалась ледви в релігійних книгах, писаних в III і IV-ім віці.

Із забором арабским став Єгипет осередком магомеданьства і магомеданьско-арабської культури. І тут старий культурний ґрунт станув у пригоді. Новий, молодий нарід арабський, прийнявши щепок із старої культури, розвинув єї в новім напрямі. Із щепка виросло гарне дерево, що розпустило свої галузи по цілій Африці, в Азії аж до Тибета, Китаю та Індій, а в Європі в полуденну Італію та в Іспанію. Стара культура, відживши раз в християнстві а потому в магомеданьстві, покорила під свої ноги увесь сьвіт.

Вже 909-го року по Христі заложили каліфи в Каїрі університет ель-Азгар (цвітучу школу). Коло мошеї побудовано бурси на удержанє студентів та мешканя для професорів. На ті ціли поробили заможні люди щедрі записи. І уряд каліфів уважав від давна своїм обовязком удержувати сю школу. Недавно ще, перед шіснацяти роками, Рагіб-паша зробив запис, після котрого єго спадкоємці обовязані удержувати в школі 135 студентів. Абу-Султан, намісник висшого Єгипту, дає 500 бохонців хліба денно, міністерство просьвіти дає 4.000 бохонців хліба

денно, і т. д. Тут всі студенти — а в році 1884. було їх 10.000 — удержують ся на кошт або державний або стипендійний. І найбільшійши має тут можливість користати з жерел науки. Правда, в сих землях іде ще наука вкупі з релігією. На підставі корана учать ся тут не лиш закона божого, але і юріспруденції, і філософії і т. и. Екзегеза корана — річ найголовніша. Но і попри коран викладають тут і математику, і астрономію, і иньші науки. Правда, все те відбуває ся в схолястичнім тонї, алеж чи давно то і у нас, в Европі, покинули схолястику?

В році 1287. калїф Калаун заложив морістан — шпиталь публичний, де професори вчили медицини. Ся публична інституція була в найвисшім значіню гуманітарною. Там лічив ся кождий за дармо, діставав харч, а при виході навіть одїж. При сїм заведеню був дім для невилічимих хорих. Усе те діялсь перед сотками літ і було впливом чувств, на які ледви тепер, у ХХ віці, здобувають ся Европейці.

З цілого магомеданьского світа збирають ся студенти до університету ель-Азгар. Тут у великій сали, де стоячи під одною із сто колон викладають лекції доценти, надібати можна між студентами представників рас зі всіх околиць світа. Тут жовто-зелений Індієць або Маляєць лежить на коврі, прислухуючись викладам поруч із білим Персом або Турком — недалеко від него чорний Неґр або гордовитий Берберинець та Мароканець. Всїх їх лучить одна віра і одна жадоба науки.

Листи з Чужини.

4

Особливу спеціальність сего університету творять сліпі студенти. Вони всего учать ся на память. І з них то виходять найзавзятійші проповідники магомеданьства.

Ректором університету є глибоко-учений кораніст шех Абасі ель-Магді, каірський жид, перейшовший на магомеданьство. Теперішній поступовий уряд старає ся зреформувати університет на європейський спосіб. До деяких галузей із строгих наук покликано Європейців, але поки що проєкти сї стрічають велику опозицію зі сторони сьвященства магомеданьського.

Ся стародавна *alma mater*, що заkostenіла у своїй методі, все таки робить глибоке вражінє. Подумати тільки, що вона заложена в 909. році, — т. є в тім часі, коли в Європі ніхто і не думав про науку — в часі, коли та велика маса, живуча на північ від Греків, звала ся Скитами, Сарматами або попросту варварами, — в часі, коли в наших сторонах, або в цілій Європі панував хаос, який тепер подибати можна хиба в осередку Африки. Цікавий і дуже наївний опис високої культури арабської подає один із послів від хрестоносців, що був на дворі каліфів у Каїрі. Сей Hortensius ab Aquileja описує сї чуда так, як колиб їх описував приміром який Негр або Маляєць, котрому лучилось побути тепер у культурних центрах Європи або Америки.

Пречудні діла штуки і архітектури вирости тут в Єгипті, під впливом новозростаючого арабського духа. Архітектура арабська виказує тут у своїх забудованях найвисшу досконалість.

Правда, арабські завойовники в Іспанії — як всюди кольоністи, нарід підприємчивий — поставили своїй архітектурі найкрасший пам'ятник у палаті Альгамбрі, але й тутешні діла не потребують стидати ся. От приміром мошея Гасана зо своїми просторими дворами, з кольонадою, з тими прегарними у формі підкови склепленими вікнами і ворітьми, з тим спеціально арабским орнаментом, званим сталактітами, — се чудо досконалости у виконаню і в пляні. Позаяк коран не дозволяє ставити монументів та образів. у чім церков християньска дала той важний товчок європейському малярству та різьбарству, то Араби розвинули у своїх церквах та палатах орнаментику плоску. Дивлячись на тіковані з каменя галузки і по мистецьки злучені букви з цитатів корана, сіяні по стїнах мошей, чоловік думає, що се коверці порозвішувані по стїнах. Староарабске куфїйске письмо надаєсь дуже до тих орнаментів, букви так і зливають ся в прегарні цвїти і галузки²¹).

В Каїрі стоять сотки мошей з прегарними мінаретами, сотки нагробних каплиць усяких калїфів, шехів-намістників і иньших великих мужів. Але всі вони тепер обдерті, потріскані, по-части в звалищах та руїні. Видно, і Араби вже пережились. Арабску культуру витискає культура нова і самих Арабів витискає з Єгипту нове племя Європейців.

В Єгипті у народу магомеданьского зійшла віра на виконуванє певних приписаних форм і на забобонне почитуванє релїквій. В мошеї,

Амра стоїть кольона, котра — після переказу — у воздухах злетіла з Мекки до Каїра на приказ каліфа Омара, коли сей духом угадав, що Амр на сїм місци почав будувати мошею. Сю реліквію почитують вірні яко сьвятість, так само як і відтиск стіп Магомета, що находить ся в мошеї Каїт. Одна сьвята кольона в мошеї Баркук дає жінкам плідність, друга розв'язує дітям язик, иньша знов лічить від усяких хороб того, хто вї потре сьвятою цеглою в Мекки і відтак злиже сей сок.

Копти віддають честь сикоморі, під котрою — після переказу відпочивала Матір Божа у своїй утечи перед Иродом. В малій коптійській церкві Абу Серге показує сьвященик в підземелю жолоб, де крила ся Матір Божа, і мале коритко, де вона купала Ісуса. Жолоб і коритко наповняють сьвяченою водою, та уважають вї особливо цілющою на всякі слабости. На острові Рода в Каїрі показують місце, де дочка фараона найшла Мойсея. Все те почитавсь, всюда відбувають ся процесії.

Між тим європейско-американська культура зо своєю рішучістю і безоглядністю бере тут верх. Білий чоловік, той найбезоглядніший хищник, вже тут горою. До него тепер іде Єгиптянин та Араб на науку: Ісмаїл до Парижа, Тевфік до Лондона, а Аббас до »Терезіанум» у Відни. Та здаєть ся, нічо се не pomoже. Кождий нарід сповняє свою задачу в місії культурній. Кождий нарід зростає, процвітає, дає свою роботу до поступу та цивілізації — і відтак

сходить з арени. Поки-що були Єгиптяне, Греки, Римляне, відтак Араби, потім романські раси: Іспанці, Італійці, Французи, тепер черга на Германів: Англичан Американців та Німців. Вже заясніла зоря і для Славян. А хто по Славянах? Чи не монгольська раса з Китайцями на переді, як се так дотепно доказав Barthlemy St. Hilaire?..

Уваги.

Африка, в тричі більша від Європи, займає п'яту частку усього суші (30 мільйонів км²). Із всіх частин світа найменше тут розвинуте побережжя, тільки в Капльандії над Червоним морем скелястий берег як-так доступний суднам (товари переносять мури на головах, а людей на раменах з кораблів на берег), за те індійським та атлантийським океаном можна переплисти сотку миль і не знайти доступної точки. Усього континент Африки складається із самих височин, висхідні з них опадають до нижчих терасами, тому і річки створюють в тих місцях водоспади (річка Конго числить їх 79) і є для плавання непридатні.

Майже вся Африка лежить між зворотняками, тож є найгорячішою частиною світа. На північ і південь (до 18°) опадає тропічний дощ дуже правильно а обильно (каплі бувають широкі в долоню) і прохолоджує спеку; аж за тою границею є найвища температура. На Сагарі доходить до 50° і дощів там дуже мало так як взагалі на західно-південній березі — а Берберія і Капльандія, то полоси зимових дощів. Але по спеці денній приходить холодна ніч (озеро Тсад вкривається верствою льоду), по періоді дощу приходить посуха — і отже є властивості африканського підсоння.

Рослинність і звірня Африки залежна від опадів. На береги Середземного моря літають,

наші птиці у вирей, там ростуть полуденно-європейські рослини. В Капляндії крім овець випасають рогатий скот, до довгих возів запрягають 20—30 волів. На пустинях мало звіря (верблюди) і рослин (пальма дактилева). Межі зворотниками вкривають простір праліси і степи (саван). У лісах невихіснувані багатства, як гебан, маговь, тік, дерево зелізне і т. д., на савані рідка, але 2—3 м. висока і глибоко вкорінена трава, а дерев мало. В Африці росте цукрова троща, корінь, тютюн, важна для промислу оливна пальма, Африка є вітчиною грубоскірих звірів: носорогача, слоня, гіпопотама, в пустинях живе лев і тигр, вербмод (корабель пустинний) струсь, на савані випасають ся буйволи, жирафи і газелі, в лісах живе гориль, а в намулї рік крокодил.

Людности числять 80 мільонів, отже на 1 км² припадає 6 мешканців. Складають ся на неї Мурини (Негри), а з кавказкої раси Хаміти (останки вже!) і Семіти. До Хамітів належать нащадки Єгиптян Фелаги, що зовуть ся і Коптами, о скілько прийняли християнство, а семітське племя, пануюче в Африці — то Араби, що від 7-го віку почали єї колонізувати. З мішанців замітні рослі, сильні Кафри. На острові Мадагаскарі живуть вигибаючі Маляйці, а на Калягарській пуці також вигибаючі останки Готентотів і Бушманів.

Що до політичного поділу представляє ся карта Африки особливо: ціла вкрита красками європейських держав, бо єї поділили єї між себе

як хліб. Найстарші кольонії є португальські, наймолодші німецькі, але Англичани і Французи мають найвартніші. Від XVI. ст. почала ся кольонізація Африки, але тільки берегами, а «темний континент» пізнано завдяки науковим експедиціям аж в XIX-ім ст. Європейські держави почали відграничати свої «сфери інтересів» і в тих границях розширяють свої посілости. Англичани крім Горішної Гвінеї на заході і кількох островів сильно розпаношили ся на південній окраїні, а відси сягають щораз далі в гллуб. На тлі того ширеня своєї сфери інтересів почали перед двома роками розбишацку війну против героїських бурів. Усе від Молдавіна до Фіна мовчить... а страшна різня в XX. столітю добігає кінця. — Французи крім Альжиру з частею Сагари і Тунісу, части долішної Гвінеї, посувають ся над Нігр. Треба признати, що вони одні не вдоволяють ся самим підбоем, але старають ся о добробит, промисл, торговлю, задумали Альжир получить з країною над Нігром і будують залізниці через Сагару. Для Німців підставою є Занзібар, відки сунуть ся в гллуб краю. — З независимих країв значне є Мароко і Ависсинія. Як веде ся війни в Африці, того прикладом війна англичансько-бурска; одну війну Французів описав наш земляк др. Шмігельский в «Ділі» з 1893-го року.

1) **Єгипет.** Єгипет сягає на південь до Ваді-Гальфа над другою катарактою Нілю, притикає до Середземного моря, Нубії, лібійської пущі і Тріполіса. Скалистий, пустинний виж, продовженє Сагари обіймає 1 міл. км² простору, живить 9.8

міл. люда. Ту вирив собі дикий Ніль широке русло, а він є артерією Єгипту. Як далеко єго води сягають, так далеко сягає житє і культура, а за тими границями сіра, мертва пуца. Долина Нілю не є вігде ширша як 30 км., і той окравок плодovitой землі небільший як $\frac{1}{3}$ Галичини а $\frac{1}{50}$ цілого Єгипту є тою підставою, на якій від забутої минувшини аж по новітні часи опирали ся могутні світові володарі. А що тепер найсильніша є Англія, тож 20 років тому (1882 р.) положила вона свою руку на тім «ключу до Індії».

Побіч тубольців (Феллагів, Коптів і Арабів) є 200.000 чужинців, із того пануючих Турків 100.000, 37% Греків, 19% Італіянів, 16% Французів, 10% австрійских горожан, 6% Англичан. Пануюча релігія магомеданська, хоч самих Коптів-християн (монофізити!) є $\frac{1}{2}$ міл. Єгипет стоїть під люзьною властею Порти, котрій віцекороль (Хедів) платить дань.

Шматок землі над Нілем дуже плодovitий завдяки намулови ріки. З початком липня зачинає ся повінь, в половині вересня розливають ся води найдальше і звільна починають опадати. Перекопи і канали розпроваджують воду і там, де вона би сама де досягла. Тому має Єгипет навіть три рази до року жнива. Клімат майже тропічний. Вічно погідне, синє небо, лиш у дельті Нілю і над Червоним морем часом дощ росить — впрочім сильна роса тільки оживляє землю і людий. В горішнім Єгипті сягає температура до $+ 14$ С зимою, $+ 28$ в літі. А всеж

клімат є здоровий, лиш в дельті Нілю панує фебра.

Богацтво Єгипту полягає в хліборобстві, що займає 50% населення (Феллагів - ратаїв). Головно сіють пшеницю, ячмінь і кокорузу, управляють риж, цукрову трощу, бавовну, вино і дактелі. Скотководство розвинуло ся дуже гарно, тільки з промислом не іде. Всі проби зробити Єгипет незалежним від Європи, розбили ся і фабрики ідуть там з Європи постійно. Також брак одної галузи продукції: копалень. Тільки славні каміньоломи гранітні, порфірові і сієніту достарчили материялу до вічистих обелісків.

Торговля в краю звязана з Нілем, по котрім пливають човни і пароходи, а їх недостачі доповняють каравани з глибини Африки і краєві. Впрочім є залізниця. В 1896. р. довжина залізної дороги сягала 3.100, телеграфічного дроту 4.200 км. Александрия, Порт Саїд і Каїро получені телефоном, через Александрию іде великий кабель з Англії до Індії. В Єгипті є 260 поштових урядів.

Торговля загранична концентрує ся в Александрії що-до експорту — імпорт стремить до Каїра, транізіт переходить через Порт-Саїд. Єгипет має в своїй флоті 580 кораблів, в тім 31 пароходів. Краєві плоди, про котрі висше була згадка, з додатком слоневої кости, струсячих пер, золотого піску і пр., які надходять з глибини Африки, забирає Европа, і платить 13 міл. фунтів за них, а присилає до Єгипту вартости 10 міл. фунтів готові товари, головно: машини,

ткані і металеві вироби, шкло, порцеляну, мебіль, тютюн і т. д.

Найбільше вкладів ($\frac{1}{2}$) має тут Англія, відтак Росія, Франція, Італія.

Прекрасно а вірно описує Єгипет Болеслав Прус у своїй 3-томовій повісти «Фараон».

²⁾ **Суез** місто над Червоним морем (12.000 мешк.), стация для всіх кораблів, що пливають до східної Азії і Австралії, центр для торгівлі з Індією і східною Африкою, але постійно тратить своє значінє і упадає.

³⁾ **Ізмаїлія**, місто в 1861. р. підчас будови суезкого каналу заложене, лежить при шляху залізничім Каїро-Суез. Особливе вражінє робять: правильні улиці площі і сквери, все відмірене; а тепер місто пусте і тихе — нема вже в нїм кому жити (числить над $1\frac{1}{2}$ тисяча душ). Тут є гарна вілля Лессепса (гл. 4), палата віцекороля, відси ідуть водопроводи до порту Порт-Саїд.

⁴⁾ **Канал Суезкий** в рр. 1859—1869 збудований Французом Фердинандом Lesseps-ом. Хоч за французкі і єгипетскі капітали довершений, служить він нині головно Англійцям: на 3.400 кораблів, які в 1896. р. єго переплили, було 2.100 англійских. Тягне ся він на 160 км. від Порт Саїд над Середземним морем аж до Суеза над Червоним морем. Широкий на 58—100 м., отже кораблі не можуть минати ся і мусять ожидати в стациях, уміщених на ширині. Се і спиняє рух, але тепер мають розширити єго щонайменше до 70 м., поглибити з 7·5 на 9 м., а

дно і так вже розширене до 37 м., отже кораблі будуть могли виминати ся. Від 1887. р. кораблі осмотрені в рефлєктори, що на 2 англійські милі кидають сьвітло, можуть отже і в ночи плисти. Коли всі улущеня прийдуть, то і перестануть подорожні їздити зелізницею з Каіра до Суеза, а суезке підприємство, що і так в р. 1896. мало 56 міл. франків барина, буде ще більше заробляти.

Сей проріз скоротив знаменито дорогу на морю. Із Триєсту до Бомбаю пливе корабель 50 днів докола Америки, а через канал лиш днів 15.

Кошти будови і поправи каналу (до 1896. р.) винесли 535 міл. франків, в тім-же році чистий зиск досягав цифри 56 міл. Як великі підприємства — є і се акційне; номінальна вартість одної акції виносить 500 фр., торгова ціна (в 1896. р.) 3.000 фр., а дивіденди в тім-же році виплачувано 100 фр. (т. є 20 %).

⁵⁾ **Каіро**, найбільше місто афріканське, одно з найкрасших магомеданського сьвіта. Столиця віцекороля, числить 575.000 жильців, є важною точкою для міжнародної торгвлі, збігають ся там всі артерії довозу до Єгипту і великої часті Африки.

⁶⁾ **Самарканд**, місто під 39°5' північної ширини і 67° східної довжини в середній Азії, в губернії шерофтанській під генерал-губернатором Туркестану, числить 36.000 мешканців. Старинне се місто заложив у V-ім столітю арабський шейк в часі походів і назвав єго Мароканда,

Александр Великий збурих місто, але єго-ж невільник Самарканд відбудував єго яко столицю Согдій. Наткнули ся на се місто і Греки і відси ширили свій вплив на середню Азию. Відтак здобули єго Араби, в XIII. ст. знов Джінгісхан, а Тамерлян вибрав єго на столицю своєї держави Яким центром науки і просвіти і оживленої торгівлі було се місто — про се свідчать забитки, будівлі. Згадану через автора будову залізниці докінчено в 1888. р. і так лучить ся Самарканд із містом Михайловском над Каспійским морем, відки випущено шлях в 1880. р.

7) **Гозен** (староєгипетске Козем), край в долішнім Єгипті; номади Гебрайці зайшли тут під проводом Якова. На схід тягнула ся країна до заливу Суез, на південь бігла єї границя півкругом від міста Геліополіс (на північ від нинішнього Каіра) до суезкого заливу. На плодovitій землі, зрошуваній Нілем, розмножились Жида так скоро, що загрожені Єгиптяне розмістили між ними сторожу і військо, давили їх, поки Мойсей не повів своє племя до обіцяної землі.

8) **Тель-Ель-Кебір**, село при шляху з Ізмаїлі до Заказік, близько славного водопровода (Süss-Wasser-Kanal) між Нілем і Червоним морем — памятне битвою з 13. вересня 1882. р., в котрій мабуть на все пропала самостійність Єгипту. Сю останню пробу освободити ся від європейської саранчі зробив трохи незручно Арабіпаша ізсаджений р. 1879. з гідности віцекороля в користь свого сина Тевфік-паші. — Великого єго

діда Мегдмеда Алї, що колись збруєю воював, присилували Англія, Росія і Австрія покорити ся перед султаном. З того часу почала ся війна вже не збруєю в полю, але фінансовими операціями, і тоді то Англія закупила від Ізмаїла-паші 177.000 суезких акцій, посилала фінансістів для санації єгипетских фінансів, а так Англія як Франція обсадили найважнійші посади і т. д. і т. д. За часу панованя свого сина станув Арабі-паша на чолї народної партії, прийшло до бомбардації Александрії і до битви в чистім полю — але і ся ребелія і рівночасний бунт Мегдія в Суданї спричинили ся до затісненя границь Єгипту. Що здобули попередники — пропало!

⁹⁾ **Хамсин** (Камзін по коптійски пятьдесятъ) так зветь ся вітер, що з південного заходу дув в Єгипті, а зриває ся в протягу 50-ти днів після весняного зрівнаня і відси його назва. Дув 2—3 дні, є горячий (47·5° С.), сухий, несе з собою пил, притемнює нераз овид і запирає віддих.

¹⁰⁾ **Заказік**, столиця провінції єгипетскої Шеркїї в дельті Нілю ріки, перехрестна стація залізничих шляхів із Каїра, Суеза, Дамієтти і Александрії, числить до 20.000 мешканців, є там агенція німецкого конзультства. Місто звисне з бавовняного промислу, про котрого почин згадує автор, а котрий сяк так від того часу в Єгипті розвиває ся. Біля міста Тель-ель-Баста руїни старинної Пубасти, грецк. Бубастіс.

¹¹⁾ **Iзіс, Озіріс** старовгипетські боги ріки Нілю (Озіріс) і землі над Нілем (Ізіс), бо земля над Нілем в тіло Ізіса, а Ізіс звінчана з Озірісом є се земля плодovита, скроплена Нілем. Озіріс научив людий уживати плуга і заціпив культуру (науку, право), Ізіс видала людям пшевицю і ячмінь.

Під впливом сирийського і ассирийського культу сонця Ізіс (богиня місяця) мати-земля представляє творчу силу природи, а Озіріс (бог сонця) воплочену в землі плодovиту силу сонця. Культ сеї божескої пори перейшов до Греків і Римлян із відповідними змінами. Ізіс представляють сидячу без одежі з коров'ячими рогами на голові, між ними повний місяць, як синка Гороса (Горпократа) держить на колінах і кормить. Пізнійші статуї за впливом александрійсько-римської штуки представляють її як струнку невісту в гафтованій берегами одежі, з місяцем на голові і рогом обильности у лівій руці — по правім боці стоїть синок і держить палець не устах. Озіріса представляють як мумію з кривим жезлом і бичем у руках, у високій як тіяра короні на голові.

¹²⁾ **Домашна війна американська** тревала від р. 1861. до 1864.

¹³⁾ **Наргілер** особлива, уживана на Сході люлька так уряджена, що дим переходить через посудину з водою.

¹⁴⁾ **City** або місто (давня столиця єпископа) або головна дільниця Лондона і Парижа (cité) а відси і кожного міста.

¹⁵⁾ **Stanley**—Американець в р. 1841. уроджений, вславився своїми подорожами по Африці і причинився до того, що на карті Африки не стало точок на знак „terra incognita“.

¹⁶⁾ **Улема** (арабське слово) означає ученого в ісламі, в канонічному праві і правничім знанні. Стан улемів розпадаєся на інамів священослужителів, муфті правників і кадї судиїв.

¹⁷⁾ **Август Едвард Марієтте** французький єгиптолог уроджений 1821. р., відкрив найбільші і найцінніші завитки єгипетської старини.

¹⁸⁾ **Гізе** або Гізе столиця провінції Г. в долині Єгипту, на лівім березі Нілю, становить передмістя Каїра, числить 12.000 жителів, звістне з музею єгипетських завитків через Ізмаїла пашу заложеного. Хто з Каїра іде оглядати сфінкси і піраміди, мусить Гізе переїздити через.

¹⁹⁾ **Сезостріс** мітичний король єгипетський.

²⁰⁾ **Александрия** (320.000 мешк.) найважливіше місце для старинної і середновічної торгівлі, ключ до обороту з Індіями. Від 1870. р. через проріз Суезький стратила се значінє. Небезпечним суперником є для неї найбільша в світі вуглева стация Порт-Саїд, важна стация каблева і залізнична, і резиденция над-суезьких підприємств (35.000 мешк.). Всі торговельні світові фірми, всі такі фірми транспортів (і австрійський Lloyd) мають тут заступництва і стациї. В р. 1896. задержалось в пристани александрійській 4.300 кораблів.

²¹⁾ Нігде не лучалось мені читати доказу на те, але дивлячись на ту пречудну орнаментику з букв, що так зросла ся з штукаю Арабів, я не міг освободитись від думки, що і наш спосіб лученя і вязаня букв, який подибуємо в надписях в церковно славянських старих книгах, переняли ми від Арабів, може за посередництвом Візантійців. *(Зам. авт.)*

Із Могребу.

ТАНГЕР ²⁾.

Перепливши через тіснину Гібральтарску в далека вже видко білі паленіючі мури Тангера. Вежі мінаретів і копули мечетів видають ся своїм високим стровм по-над рівень плоских дахів і мурів ясніючих від сонічного сьвітла. Півколесом розложилось місто на похилости легко спадаючого побережа.

У порті лежить на котві англійський панцирник, котрий привіз повномочника англійско-го уряду сер Євана в звістній суперечці між Каліфом мароканьским а Англівю, та ще німецький крайзер »Princess Wilhelm«.

Сонце збиралось на захід, як ми прибули. В ночи віяв вітер із заходу і филі атлантійско-го океана, вливаючись звільна в цілком отверту пристань, хитали кораблем на всі боки.

У першій лодці рано вийшов я на беріг. Як усюди в Орієнті магомеданьскім³⁾, зараз обскочила нас ціла юрба крикливих провідників »Мосію«, »сер«, навіть »Herr Baron« відзивалось

з усіх боків. Голота чіпалась нашої одежі і горлала арабским своїм жаргоном, котрого звуки харкотливі виходять десь із найглибшої глибини легких. Я вибрав собі того, що звав мене по німецки »Negr Wagen«.

Се був опроче так само нехарний Араб, як і другі, одітий в одну лише бавовняну сорочку за всю одіж, із фезом на голові та в жовтих пантофлях. Звав ся він Гамед. Гордий з того, що роздобув для себе добичу, зараз таки освободив він нас від голоти своїх собратів і щоб нас забавляти, розказав цілу свою біографію.

З арабским конем узяв єго до Європи повномочник цирку Ренуа. Тут наш Гамед зїздив цілу Европу і грав усякі ролі почавши від дикого Негра аж до гарно в золото і адамашки одітого портiera циркового. При тій нагоді, розуміє ся, виробив він собі свій погляд на Европу і європейські відносини, пив із нами вино, курив наші цигара, а впрочім був великим урвителем і злодієм, — що здаєсь по єго розумінню — було самою есенцією Європейця. Яко »Європєць« дивив ся він з горда на своїх собратів і плюгавив їх у наших очех, величаючи все, що є в Європі, а ганьблячи свою рідню африканьску. По довгім волокитстві європейським філі морські кинули єго знов на африканьске побереже і тут він живе з „драгоманьства« т. є з провідництва усяких Європейців, котрим він віддячуєсь за культуру в свій »європейський“ спосіб.

Сїв я на віслюка і переїхав через румови-ско побережа, на котрім валялись відпадки з до-машнього господарства, кости і стерва псів, ко-тів та віслюків і такі иньші річи, дуже милі для нашого европейского запаху.

Входимо під міські ворота. Сторож із кри-вою шаблюкою через плече та з кривим маке-донським ятаганом за поясом стоїть при вході на варті. Ворота деревяні набиті цвьяками, спо-рохнавілі. Зі склеплїня лупить ся тинкованє, му-ри крушать ся. Ті білі і яснїючі мури показу-ють ся з близька »руїною«. Руїна з верха, руїна в середині.

У тих руїнах сидять повагом Араби, одіті в білі кафтани, як мумії, закостенілі в своїх по-нятях давної давнини. Все дише минувшостию. Було та прогуло! Стареччина і упадок—то знамя Танґера, та в прочім і цілої давної магомедань-ско-арабської культури.

— »Was ist für ein Unterschied zwischen einem Berliner und einem Congoneger?« — ві-дозвав ся до мене мій Гамед, европейзований Араб.

— »Der Berliner trinkt den Schwarzen (Kaffé) und der Neger frisst den Weissen« — відказав сам і вишкірив свої зуби.

— Мій Гамед присвоїв собі европейску ні-мецку культуру, вглубившись навіть в німецкі »Witz-и«, — подумав я собі, глянувши на свого влодюжку, котрий тут пишаєть ся бути у своїй землі свого рода »Kulturträger-ом«.

Вузка вуличка брукована сторчастими рі-
няками, знімає ся в гору серед високих та об-
дертих мурів. Ні одного вікна не видно — а яке
попаде ся, то й те закратоване. На вулиці так
тісно, що ледви два отерхані віслюки можуть
обминути ся.

Ми в базарі. У цілім Орієнті базар усюда
однаковий. По вулицям поділені, скажім на наш
лад, цехи. При одній вулиці кують ковалі мося-
жні кїтли і иньшу посуду, там знов шевці і ри-
марі таки на вулиці виробляють і продають свої
товари, то знов золотники, в більшій части жи-
ди, продають свій крам. Як усюди в Європі так
і тут у жидів можна усього дістати. Тут старо-
світська шабля дамаскенська, там пречудні старо-
світські тканини, то вишиваня побіч европейскої
тандити і норимбергського краму, в суміш з не-
вибагливими виробами для ужитку сусідних му-
жиків-Негрів.

У другім закутку продають ріжнородні за-
пахи і косметики, зіля генна, котрим жінки
забарвляють собі нігті на червоно, чорнило,
котрим малюють собі брови і рясницї, мило
до голеня голов і пахуче дерево санталь, котрим
курять свої комнати. Тут не далеко є і ресто-
ран. В несмачнім кїтлі смажить ся усяке мя-
со і ріжнородні, дуже масні та солодкі тіста. А
коло усіх тих присмаків кружляють міріяди мух
і усяких комах, що сїдають то на каправі очи
Негрів та Арабів, то на чудні присмаки. Мухи
тут — велика язва. Арабські паничі та Европейці
обганяють собі їх малими буньчуками, гаремові

дами кажуть собі обганяти їх вахлярами з перструсевих, а на дворі мароканського каліфа в окремий уряд »обганяча мух« на взір наших європейських »Küchenmeistr-ів«, »Stallmeistr-ів« і т. д.

Впрочім базар не представляє нічого особливого. Тут Європа вже дуже близько дотикає Африки. Європейська тандитна робота машинового виробу заступає гарні по мозільні вироби арабського ремісника. Лише ще сріблом викладані (»жировані« сказати би гуцульським словом) ложиска стрільб і пістолів, — робота штучна але мозольна, поплачують і знаходять покуп. Для того існує ще тут і навіть дуже поважаний цех рушникарський. Тії жировані рушниці розходять ся караванами по цілій Африці, а імя славних рушникарів передає ся з роду в рід.

Цікаве ще і те, що де би коли в світі не існував культурний вплив Арабів, то всюда там осталась нераз яко послідний забуток, одна любов до того рода жированих робіт. Від Занзібару⁴⁾ на полудни аж до Босни та Герцоговини, від Індій аж до Могребу лишив ся в тих výroбах знак впливу арабської штуки⁵⁾.

На тангерським базарі всеж таки найголовнійшу вагу в торзі мають жида. Се так звані жида іспанські, котрі тут крім арабської мови знають і уживають між собою жаргону іспанського, як на Україні і в Галичині жаргону жидівсько-німецького. І назви у них іспанські. Коли би хто так читав лише вивіски »Don Rodriguez, Sanchez« і т. д., міг би уявити собі в Тангері

не знати які останки славних іспанських родів, а може навіть і зі звісних »conqui stadores«, розумів ся не бачивши їх. Коли їх чоловік побачить, то се наші домородні Розенцвайги, Розенбуші, Кони та Лвети. Пізнати їх можна ще і по темній одежи, котру жиди мусять носити на приказ султана, дальше по особливім жидівськім нехарстві, по боязкім і заразом хитрім виразі лица.

Помимо офіційального утиску і помимо погорди, з якою Араби відносять ся до жидів, дарма, що вони одної раси, все-таки жиди уміють обходити всякі закони і виростають понад голови тубильців-Арабів. Щоб обминути закони арабські, удають ся жиди під т. зв. протекторат котрої небудь із важнійших держав. Франція, Англія та навіть Америка має тут своїх »протегованих« — за котрими вона обстає і котрим нічо стати ся не може без дозволу дотичного представника консулярного. За малою оплатою т. зв. »таксою« стає ся жид — *protegé* одної або не раз для більшої певности і двох держав. Підданство міняють жиди як сорочку — або ще скорше. Держава, котра в дану хвилию має найбільше політичне значінє, має і найбільше протегованих.

За убитого жида Трінідада, протегованого англійського, почав ся спір між Англією і Каліфатом. Правда, що сюда дала-б ся примінити пословиця про »вса та палицю«, бо Англійцям розходилось в сути річи о цілком иньші, важнійші справи, але все-таки родина Трінідада ді-

стала від Каліфату тисячу фунтів штерлінгів пошкодованя. Значіне жидів уросло задля тої події.

Над культурним образованем жидів заходить ся »Aliance Israelite«, котре і тут закладає свої школи, в котрих жиди учать ся крім иньших річей також мови французскої та англійскої. І тут уже в Каліфаті зачинають жиди підносити голову. Так у Тунісі⁶⁾ під протектором Франції, а ще більше в Альжирі, де жид Стеміеух, французский міністер, одним жидам, з виїмкою всіх иньших тубильців, дав французске горожаньство і цілковиту рівноправність через що жиди уже повними і необмеженими панами — небезпечними навіть для самих родовитих Французів, котрі остаточно будь-що-будь своєю кровію здобули ті держави, а своїми грішми скульптуризовали їх.

Мені здавалось, що я в рідній моїй Галичині, коли в Альжирі прочитав виборчі маніфести, порозліплювані на рогах улиць. — Про жидів, їх вплив і їх характер говорилось там по французски цілком те саме, що у нас говорить ся в кружках довірочних, бо в нашій Австрії а особливо в Галичині дійшло вже до того, що не вільно говорити публично нічо поганого, хоч правдивого про жидів.

Для оцінки різнородних, зовсім собі противних сьвітоглядів жида та Араба — дарма, що вони оба семіти — наведу один малий примір чи приключку, котра стала ся зі мною в Тангері, а вийшла досить характерна і цікава.

Послідного дня перед виїздом ходив я по базарі, торгуючи то се, то те, щоб забрати дещо на споминку із сего краю. Мій хлопець, правдивий Араб, не знаючий европейскої бесіди, котрому стало за вагітно носити за мною накуплений крам, передав его одному маленькому будникови-купцеві на переховок. Ми пішли далше. — По вечері, мабуть коло 9. год. вечером, приходимо перед склеп — буда заперта, а нашого купця нема. — »Де він?« — питаю одного з сусідних жидів-купців, котрий умів по французки.

»Е, він запер склеп, як ви лише дали ему свій товар і забрав ся«. Коло мене зібралась ціла товпа людей. Жиди почали собі кепкувати з мене: »А git Geschäft« зробив собі Араб, думали вони і безпечно жалували, що їм таке не трафилось. »Пропало«, думав і я, а не так жаль мені було тих кілька фунтів штерлінгів, як того, що я із сеї країни нічо з собою не везму на памятку. Буде наука, думаю, на пізнійше.

Араби кинули ся сюда-туда шукати свого одновірця. Всі як стій перечили, щоби тут зайшло яке обманьство. Я ждав годину, дві. Пиши пропало — думав я і пішов на корабель. Десь коло півночи заходить до каюти мій хлопець, котрий пропав був шукаючи свого знакового а тепер приніс мені з великими перепросинами і низькими поклонами все моє добро.

Европейске товариство в Тангері складає ся із заступників усіх европейских держав та

іхніх родин. У літі прибувають ще до того туристи, котрих сюда волочить Cook et son, а в зимі звісні вандруючі птахи між людьми, усі туберкулічні, скрофулічні і т. и. бідні, но богаті т. є грошевити люде. — Готелі в Танґері улажені на лад европейский, а між товариством панує, рсзумів ся, тон англійский. Англійці мають тут свою англіканську церкву, свій lawn-tennis ground і иньші спорти. — Впрочім жите досить одностайне і церемонне, як до лица товариству, в котрім перед ведуть амбасадори.

Австрійского амбасадора п. Богуславского не було тоді в Танґері, а всеж таки за посередництвом єго заступника, котрий був милим провідником і сісегопе, дістало наше товариство дозвіл звидіти дворець султанський, та ще одну, дуже цікаву річ, табор війск мароканських, що стояв недалеко Танґеру.

Може би хто подумав, що дворець каліфа то золота краса казочна із тисячі одної ночі. — Борони Боже! Нехарство і руїна то одиноке і головне вражінє сєго імператорско-арабского двірця.

Кілька дворів обведених високими мурами, на дворі сьмітя, гній, стерва, мури валять ся, а зі щілин виростає бурян; десь не десь у мурі закратоване, маленьке віконце; мала нікчемна мошея, — от і усе! — Стрімкі сходи ведуть у комнати. Султанські гареми дуже то поодинокі. На помості плетінки з соломи, лише декуда коверці, на стінах виложених досить гарно різнобарвними кафлями полиці з мосяжними

мисками і тарілками, та люльками. Лише в декотрих комнатах, мабуть призначених для прийняття Європейців, старосьвітські крісла і столи тандитної роботи європейської. — Одно, що дуже миле і приємно вражує чоловіка, то той холод, котрий тут в горячій Африці — окружав чоловіка в сих темних комнатах. Впрочім у двірці абсолютно нічого цікавого, хиба те, що усі достойники двірські беруть у нас за все, що покажуть, лапсве і то навіть як на тангерського достойника дуже маленьке, бо 20—50 кр.

В скарбниці султанській, перед котрою походжав стійка, видно за закратованими воротами, запертими величезними колодками паки і скрині, повні, як кажуть наші достойники, усякого добра, золота та срібла. Тільки сему не хоче ся мені вірити. Здасть ся, у скарбниці далеко більше павутиня як золота.

У державній вязниці, котру, нам також показали, було яких двадцять мужчин закованих у кайдани; однак досить весело вони забавлялися при сьпіві і бандурі. Розуміє ся, що скоро ми лише показали ся на порозі, усі вязні витягли до нас свої руки по »бакшіш«. — Що личить достойникам султанським, то тим більше пристало нещасним вязням.

Коли ми виходили з палати, на плоских дахах зібрало ся жіноцтво з сусідства і оглядало нас цілком »безстыдно« (говорю се з точки погляду магомеданського) т. є з відслоненим лицем і висьмівало нас безцеремонно; — а може і жартували собі з нас. Взагалі в Тангері

давня магомеданська строгість вже давно пропала, а тут мала ще свою місцеву причину. На торгівлі в Європою або в африканськими караванами розбогатівші Араби набирають собі в гарем жінок скільки воля і охота. Коли відтак вони збідніють, розпускають свої жінки на допуст божий. — Молоді арабські студенти, звані тут »тамба«, грають в магомедансько-мароканським товаристві ролі Дон-Жуанів — цілком так само як в Європі.

Пообідавши в готели між європейским товариством, між ріжними miss- та mademoisell-ами, всіли ми на приладжені конї, щоби відвідати табор війск мароканських.

Тангер, то ще та щаслива земля, де війна ніколи не перестав. То одно, то друге племя із т. зв. султанських підданих має свої спори з урядом каліфа, спори, котрі все рішають ся вістрем меча та оловяними кулями. Ті домашні війни тягнуть ся не раз досить довго та зі змінним щастєм. — Побідить одно племя, то добуває собі у каліфа вольности, протурює незлюбленого намісника, освободжає ся приміром від ненависної »муни«⁷⁾ та таке иньше. Побе султанське військо, тоді діє ся єго воля. На знак мира убивають волів і иньшу худобу — і знов спокій.

Борби ведуть ся однако з великим завзятем. Зловленого ворога четвертують, вбивають на пал, відтинають уха, руки або голову, і встромлюють їх на високі тички перед табором як знамя трофею. — Для дуже вже завзятих,

як також в мароканському кодексі карнім для розбійників або інших ворогів султанських існує ще кара »меду« та кара соли. Кара »меду« полягає на тім, що засудженого мажуть медом та привязавши єго опісля до стовпа серед пустині, лишаять єго на голодову смерть, на жир мухам, котрі виїдають єму очи і гризуть ще тіло. Кара »соли« практикує ся в слідуєчий спосіб. Засудженому розтинають одну або обі долоні, насипають в рану соли і загинають туда пальці. На так штучно зложеній кулак натягають мокрі, скіряні рукавиці, котрі висохши, ще гірше тиснуть вростаючі нігті в гниючі рани.

Тепер мир був уже заключений. Сусіднє племя, що грозило спалити Тангер і вирізати всіх християн, було побите, їх села попалені, а головні провідники покарані. Побідник-паша розложив ся табором на яких 10 кільометрів від Тангеру.

По переду нашого товариства їхав на чуднім чорнім арабі каваш австрійського посольства, одітий в широкий білий кафтан, зпід котрого виднілась крива шабля та ятаган. Лише минули ми вузкі вулички Тангеру, ваші коні пустилися зараз чвалом за нашим кавашом. Дика погоня через яри, калюжі і корчі. Признаю ся отверто, що я цілком не мав проводу над своїм конем і що властиво я був підчиненим мого буланця. Що я не злетів та й до кінця сеї кавалькади удержав ся на хребті — сего я не в силі зрозуміти. Може се в наслідок атавізму тим, що хтось із моїх предків був добрим

їздцем і гнав ся безпам'ятно по степах та передав мені в крові ту саму вдачу. В кождім разі, я постановив собі за грішну душу сего предка, котрому я мабуть завдячую цілі свої кости — по повороті поставити сьвічку і наймити молебн. Поки-що, не будши ще в рідній землі від того часу, я не сповнив свого обіту, але заявляю публично, що сповню свій довг для него.

На яких сто кроків від табору післали ми свого каваша з »салам«, з привітом до паші. Паша прийняв наш »салам«, передав єго відтак нам назад і запросив до себе. Ми злізли з коней, а передавши їх чурам, зняли ся пішки на горбок, на котрім стояв табор із знаменем султаньським, червоною флягою. На порозі привітав нас паша арабським поклоном, прикладаючи руку до серця, уст та чола. Молодий ще він чоловік, літ трицять і кілька, високого росту і замітних черт лиця. Чистий тип арабський, тільки вже трохи залятий мягким, жіночим товщем. Паша кривняк султана і єму, очевидно, завдячує своє високе становище.

Увійшли ми в табор. У глибині стояла зелізна постіль, на стінах висіли мушкети і шаблі, а в однім куті маленька діточа канона, з котрої паша стріляв до ціли. Поміст застелений коврами. Ми розмістили ся на коврах, підбравши налад арабський під себе ноги. Чорна, муринська прислуга принесла величезний піднос із чашочками солодкого чаю. Чай той нагадує дуже мятку і не смакував нам зовсім, але для чем-

ности треба було випити три чашочки, бо так звичай приказує. Неприємнйше було оно ще тим більше, що всі недопитки слуги вливали назад у самовар, а відтак тими самими зливками частували нас у друге, та в третє. Не дуже то смачні були тісточка, з котрих обгоняв сам паша кінським хвостом несчислені рої мух, але й се якось проковтнуло ся.

Розмова йшла з товмачем про здоровлє вго милости паші, про наше, про взаїмну радість з того і про иньші конвенціональні брехні!

У таборі зібрали ся всі висші чини військові. Гарні лиця, особливо старці із сивими бородами. Уся старшина була одіта в шовки і кармазини. Широкі кафтани темно-зелені, горячо червоні або сонічно-жовті, а поверху тих ярких красок мабуть умисне, щоби зробити їх милййшими для ока, накинені бурнуси з тонкої, прозрачної, білої матерії. Криві шаблюки, викладанні дорогими камінями та золотом і криві мароканські, сріблом виложені ножі, завішені через плече.

Наоколо табору зібрали ся цікаві із голоти військової. Се була справді голота бідна, нехарна, обдерта. Всеж таки лиця у них завзяті і зухвалі, голені голови з оселедцем, гордо закрученим за ухо, видніли ся під турбанами, що сиділи гордовито на твердих, непохитних потилицях.

Дивлячись на сей образ — мимоволї перенїс ся я думками у свій рідний край. Менї здавало ся, що я бачу на яві перед собою та-

бори Наливайка або Палія, бачу перед собою козаків-голоту, та старшину, дуків-срібляників.

Паша приказав у нашу честь устроїти «фантазію». В одну мить кинули ся козаки до своїх попутаних коней, що пасли ся між шатрами. — Гарні Араби і ми також всіли на коні і усталились разом зі старшиною на площі, поза табором.

Бубен загудів, сурми заграли. Не то буря завилала, не то громи загреміли — се сотки людей кинулись на конях на всі вітри і дикі крики воєнні горлаючи, виривали ся з їхніх грудий. В одну мить все зникло в тумані піску і куряві. Летом блискавки загремів знов попри нас той людський вихор і ми могли в хвилях лише, мельком бачити, як ті добірні їзці в найскорійшій погоні вискакували на свої сідла, міняли ся своїми стрільбами, що випалювали у воздуху, знимали із землі кинені турбани і знов пропадали в піску і тумані. Кілька разів чвалувала попри нас та дика ся горлаюча погоня, запалюючи себе і нас всіх своїм диким огнем.

На даний знак всі впорядкували ся і ціле товариство відвело нас аж на границю табору. Розглядаючись по тих їздцях, я бачив між ними багато русявих, а навіть і червоних. Се — казав мені один знавець Могребу — там мають бути останки Готів, котрих судьба пігнавши по всій Європі, кинула на се побереже африканське.

Під вечір при вїзді у місто, звернули нашу увагу вистріли з мушкетів, крики, сьпіви, а осо-

Листи з Чужини.

бливо ті високі фальзети, котрі видають із свого горла арабські жінки в знак радості. Серед хоругв і процесий сидів на кони малий, заплаканий хлопець, а в округ него глота гостей, музикантів і крикливих сьпіваків, що тягнули на всі боки свої сумовиті мельодії. Се Араб справляв обряд »обрізання« свого синка і гості вертали ся з мошеї.

Коли сей похід увійшов у місто, на балкони готелів повибігали цікаві misses й виставляючи свої русяві голови, радували ся сею процесією, котра мала для них значіне маскараду.

У ту хвилю полетів я думкою в рідний край і пригадав собі один епізод із свого життя, що глибоко спочив у моїй памяти. Діялось се в Коломиї. Я вернув ся туди із своєї волокити по сьвітї і стрітивши знакомих, балакав з ними на вулиці. Всі ми були т. зв. пересічні Европейці. Поуз нас ішов із церкви весільний похід коломийських міщан із деревцем, із сватами, »князем і княгинею«, а йдучи сьпівали вони старосьвітські пісні весільні. Жидики кричали »кік — кік« — а Европейці-сурдутовці дивили ся на сей похід і радували ся „маскарадї«. Мене заштиміло щось у серци і менї хотїло ся у ту хвилю, щоби ті бідні міщане в ту саму хвилю не ходили по вулиці і не сьпівали своїх пісень, щоби не виставляли себе на сьміх »Европейців«. Се ясно, що се архаїстичний забиток, се ясно також, що він мусить пропасти з лица землі, перед европейскою культурою. Нічого про се

плакати і розбивати ся! Однак що мене боліло, то те, що ми рускі „Европейці“ не вміли знайти переходового мосту із сего архаїзму в нову культуру, що ми „Европейці“ сьміли із сего „маскараду“ сьміяти ся. Що на селі — думав я — таке гарне і так приговорює до серця, се вже видко не панить ся до міста. Не вжеж нам Русинам утікати з міст у села, з рівнин у гори, як тим американським Індіанам? Не вжеж не в силі ми зловити культуру за чуб і одівши єї в свій стрій, найти той „щасливий міст“, замість, як то тепер усюди, плакати над пропадаючими „народними звичаями і обичаями?“

Каліф мароканський закопав ся валом у своїй столиці Фезі. Тут і живе старосьвітске арабство. Так як для самого правовірнійшого магомеданина, султан царгородський, то узурпатор, а властивий правовірний потомок Магомеда, сей мароканський каліф так і мошея Карануїн у Фезі, уважає ся одиноким правдивим осідком і заборолом арабскої віри і культури. — У славні мури університету „ел Азгар“ у Каїрі, все таки, хоч як вони боронять ся, пролізає крізь щілини дух європеїзму. Тут у Фезі, де каліф ні одному представникови європейскої держави не позвляє вивісити свою національну хоругву, де не сьміє резидувати ні один Європеєць, тут у сій глуші цвите арабство. Нікуди правди діти, що араб своїм способом живе щасливійше ніж усі Європейці разом. Він спустивши ся у своїй безграничній вірі на „ласку Божу“ — на „кізмет“, не товче ся і не побиває

ся в борбі о істнованє, о аванси, титули і ма-
 стки. Житє родинє і гаремове дає єму вдово-
 ленє на сїм сьвіті, а віра в будучність запору-
 чає єму легку смерть, задля надїї на продовже-
 нє земного житя у семім небі Магомеда. Ся ар-
 хаїстична щасливість — є тою силою, якою
 держать ся і в иньших краях т. зв. народники.
 Але те народництво, той безоглядний консерва-
 тизм став головною причиною, длячого культу-
 ра магомеданьска і усеї племена магомеданьскі
 пропадають у стрічи з європейскою культурою.
 Царгород, Каїро, Тунїс, Альжїр, Танґер, то лиш
 тїнь сили давного магомеданьства. Правдиве.
 стародавнє арабство утікає з міст на села, з
 рівнин у гори перед Європою, котра єго пере-
 слїдує.

Не вжеж не зловити би Арабам, котрі ма-
 ють у своїм характері деякі гарні прикмети, єв-
 ропейску культуру за чуб та не примінити єї до
 свого народу і своєї одежи? Не вжеж бути їм
 американьскими Індиянами? Мабуть, що так! У
 кождім разї — хорони лишень Боже їх та инь-
 ших від Європейців на взір мого Гамеда.

УВАГИ:

¹⁾ **Могреб** значить по арабски: захід сонця. Імя те прикладає ся до всіх арабских посідань на заході сонця, як Туніс, Альжир, Мароко.

²⁾ **Танґер**, найбільша пристань султанату Мароко, лежить над вузиною Гібральтарскою числить більше 20-ти тисяч жителів, має безпосередню комунікацію з Гібральтаром, Марсильєю, Гамбургом і Лондоном. Урядують тут європейські конзулі, а недбалый султан не уміє вихіснувати знаменитого положеня що-до стратегії.

Першою столицею султанату є місто Мароко (славний виріб сафіянової шкіри «марокіно»), числить 50.000 мешканців, другою Фез, що має 100.000 жителів. Колись побіч Меки мав він найперше значінє для магомеданського сьвіта, від половини XVI-го ст. починає ся єго упадок. На Буковині в многих околицях носять жінки під білим завоєм, коло дому то і без завою червоні турецькі колпаки, фези — отже виріб шапок «фезів» пішов власне з міста Фез.

Султанат Мароко, старинна Мавританія, за-для суспільно-політичних відносин, через ненависть до християнства і культури, своїм варварством представляє тип зацофаного Орієнту. Се і в одиноке побереже африканське, що не підлягає європейским впливам. Простір краю приймають на 800.000 км.², хоч впрочім границя південна від Сагари не дасть ся постійно і докладно означити, мішане населенє числять на

9¹/₂ мільона, пануюча мова арабська. Північно-західна частина краю то найкраща земля північної Африки, з найлагіднішим на кули земській підсонем: високий Атлас задержує південні сагарські вітри, а атлантийський океан холодить спеку — лісистий, снігом вкритий Атлас не дає висихати рікам. За те південна частина краю своїм характером належить вже до сагарської пущі.

Земля мароканського краю мимо занедбання є дуже плодотворна і пригожа для рільництва і скот веде ся: мароканські коні трохи чи не такі гарні як арабські, славні і вівці. Що-до промислу, згадати ще треба виріб сафіяну (від міста Сафі). Гірництво не розвиває ся, бо розкопувати землю строго заборонено. Найгірше занедбана комунікація: там на старий лад іде все караваною, а шляхів битих, залізниць, пошт і телеграфів нема. Не диво, що білянс султанату є кожного року на кілька мільонів пасивний, пр. в 1898. р. числили довіз товарів на 40 мільонів (за цукор, каву, промислові вироби європейські та інші з глибини Африки), а експорт на 35 мільонів. Загранична торгівля спочиває в руках Англичан і Французів, а краєва в руках часто сильно давлених, але богатих жидів.

³⁾ »Могреб« є заходом в повнім слова значіню, а всеж ми, Європейці, знаючи, що Араби розширили своє володінє прийшовши від сходу сонця з Азії, привикли звати вго Орієнтом, дарма, що географічно лежить він на заході.

⁴⁾ Про Занзібар гл. низше.

5) У Сараєві, узяв австрійський уряд в свою охорону занесену туды Туркамы штуку і заложышы там школу різьбарску, в котрій домородні учителі учать робітників, по стародавніх арабских узорах. На послідній виставі у Відни (für Landwirtschaft, Kunst und Industrie) можна було бачыты гарні роботы, што виконувалы ремісншы в очах публыкы.

Мені здає ся, што і ты, поза границею Галычыны звістні выробы Шкрыблякы в Яворова і іншых майстрів гуцульскых, то також забуткы арабско-турецкого культурного впливу. З великым прызнанем прыходыць ся мені тут пйднесты заходы »Гуцульскої Спількы« над тым, штобы выдобыты в забуты той промысл і вывесты ёго на торг европейскы. (Прым. Авт.).

6) Країна Туніс відділена від мароканьско-го султанату тількы Альжырією, што зостає пйд володїнем Францїї.

1) »Муною« зове ся в мароканьскім урядовім языцї дань, котру обовязані даваты пйддані тых сіл або міст, в котрых пробуває або через котрі переїздыть султан чы ёго намісник або іншый чоловік, котрому султан дав свій ферман. Муна складає ся з пйдвод, волів, овець, топлыва, таборів і т. д. Муна дуже утяжлыва для пйдданых, і она нераз головною прычыною до суперечок та до бунтів.

Із Занзібару¹).

Султан Саїд-Каліфа-бен-Саїд та єго правліне.

На 1. падолиста назначено нам авдиєнцию.

Сонце стояло високо на небі та жарило, а ми ішли тимчасом головною улицею Занзібару в європейскім одягу урядовім, томились і пріли та проклинали сонце і європейскі звичаї. Щасливі тут неґри та Араби, що ходять в одній лише сорочці або і без неї.

При вході до салі авдиєнційної ждав султан Саїд-Каліфа-бен-Саїд зо своєю дружиною.

По представленю султан поздоровив ся з нами, потряс здорово кождому з осібна руку та увів нас у свої комнати.

Авдиєнційна саля довга довжезна. Стіни обвішані зеркалами, а на помості коври перскі.

Султан засів на престолі. В своїм червонім, золото-шитім кафтані, в шовковім, білім, золото-тканім турбані, з палашом висадженим дорогими камінями при боці а срібно-кованім ятагані за поясом, султан виглядав імпонуючо. Одно, що разило око Європейця, то були босі ноги єго султанського величества.

Ліворуч від султана ішла єго родина по черзі фамілійній, відтак двораки-Араби. Праворуч помістились Європейці.

Почав ся *sercle*. За помочию перекладчика звідував ся султан — як се звичайно буває і на європейских дворах — у кожного з нас: як довго пробуваєте в Занзібарі? як подобає ся вам місто? — і т. и.

Тимчасом подав перший дворак-євнух солодоці та чорну каву, майстер церемоній покропив хустку кожного олійком рожевим — і аудієнція скінчилась.

Султан провів нас до дверей своєї комнати, сторожа запрезентувала оружје, музика заграла имн — і ми, окружені дружиною арабскою, вийшли на передну веранду султанової палати.

Тут на площаді перед палатою відбула ся велика парада військова. Музика вдарила марш. Прапорщики підняли червоний султанський прапор, головний генерал занзібарского войска Англичанин *Mattjews* дав знак палашом і почалась дефіляда.

Попереду пішла гвардия султанська. То Перси в червоних кафтанах, білих панталюнах та в смушевих шапках. Потім рушила піхота з негрів. Опісля пішли нерегулярні війска з Арабів. Кінниці не було, бо — як казали — султанови та єго кавалерії вигибли всі коні на носатизну.

Регулярне війско дефілювало на взорець англійский. Араби, прийшовши на площадь, розставили ся до танцю воєнного. Один на одного накидали ся з палашом та боронили ся щитом.

При тім вигравала музика дикі мельодії воєнні. Тут то там розляг ся вистріл із пістолі. Все те вражало оригінально-дико.

Султан приглядав ся параді з горішної веранди.

Єго високість Каліфа Саїдович — так звучало би по руски єго арабске імя — мужчина в повнім розцвітї віку. Буде єму 35—40 літ. Засїв на престолі — після занзібарского звичаю — по своїм братови Баргашу-бен-Саїді.

Каліфа-бен-Саїд — чоловік проворний, а хоч не осьвічений на лад європейский, то перехитрює Європейців. Європейцям він не сприяє — та хоч приймає їх у своїй палаті, то робить се по неволи. Європейцям, що за єго брата дістали всяких вольностей та привілеїв, робить перешкоди та пакости.

Правління Каліфи-бен-Саїда самодержавне. Спосіб урядованя легкий, бо каса державна та каса султанська — то все одно. Свої приходи з мита віднаймає він та побирає без журби, без клопоту своїх 600 тисяч долярів. А крім того має султан свої плянтації гвоздиків, цукрові та тютюневі і управляє їх державними невільниками. Також має свої чи там державні пароходи, що розвозять султанське нагромаджене добро на найліпші торги до Адену, Бомбаю або й дальше, де ціна ліпша. Доходи султанові цінять на мільон долярів річно.

Хоч як самодержавно виглядає панованє султана в горі — воно опирає ся на родовій, племінній аристократії Арабів.

Кожний Араб — то султан для себе, тільки в меншій розмірі. Тільки Араб може бути висшим урядником державним, Араб лише може бути шейком, т. в. головою міста або села. Араб не в ні ремісником, ні купцем — Араб уроджений до панованя. Торг та промисл полишили вони Індійцям, котрі — мов у нас Жиди — торгують та шахрують, добивають ся не раз великих маєтків — а звичайну ручну роботу виконують не вільники — мужики негри. Араб хоч приймає провідництво каравани в глуп Аффрики, то все таки помисл до неї виходить безпечно від якого Індійця та й дієсь вона на єго користь. Араб стає провідником каравани в любови до авантур — бо без пригод не обійде ся ні одна каравана — але змислу торговельного він не має.

Араб — гордий, правдолюбивий та гостинний. Правда, він проворний та хитрий, але все таки яко чоловік стоїть він своїми прикметами далеко висше від Індійця та негра. Коли Арабів тепер виняють о кровожадність та жстокість та віроломство, то вина в тім теперішних обставин, тої борби о істнованє, тої екстермінаційної борби, котра скорше чи пізнійше мусить скінчити ся цілковитим винищенєм Арабів.

Але поки-що Араби тут панами, як на острові Занзібарі так і на континенті африканьскім. Хто має Арабів за приятелів, той, як пакет почтовий, може перейти Африку здовж та поперек; а хто їх має за ворога, то най оглядаєсь! Дізнали ся сего Німці в своїх посілостях,

коли Араб Бушір-бен-Салем зворушив проти них цілу провінцію.

А все таки Араби чують, що їх пановане кінчить ся. Прийшла раса проворнійша, цікавійша, беззгляднійша. Вона висадить їх безпечно із їхнього становища та усадовить ся сама ще ширше на чорних потилицях негрів. Поки-що Араби боронять ся — боронять ся завзято.

— Погодіть ще — казав один Араб до барона Гравенрейта, намісника та команданта в Багамойо²) — поточіть ще крови та пролийте, так як ми її пролили, поки станете панами сеї землі..

І дійсно — розказував мені Гравенрейт — на континенті подибують ся побовища повні костий та черепів арабских та муриньских, з котрих би можна висипати »Тамерлянову могилу«.

Ще в десятім віці по Христї почала ся колонїзация арабска в сих околицях. Було часу та нагоди досить, щоб наточити та пролити крови.

Deutsch-ostafrikanische Gesellschaft та Imperial British East Africa Company.

Німецькі фірми з Гамбурга торгували вже від давна в Занзібарі та на континенті. Німці мали велике значіне на дворі султаньскім. Консуль німецький був дорадником султана, місця капітанів та машиїстів султаньскої фльоти були обсаджені Німцями.

Року 1884. уложили ся ті фірми в товаристві Deutsch-ostafrikanische Gesellschaft по часті за намовою, по часті за порадою Бісмарка, котрий загадав німецькому народови, пропадаючому для держави в Америці та в англійських кольоніях, сотворити місце своє як задля кольонізації хліборобскої, так і для відбуту німецького промислу.

Поки-що товариство віднаймгло від султана мита від усіх товарів увожених та вивожених із континенту африканського. Згодом дістало воно від него права суверенности на всі єго посілости (східно-африканські). Товариство мало право назначати урядників, судиїв, накладати податки і т. д., а в знак своєї суверенности мало право — вивісити на всіх своїх будинках свій яфлґ білий з полудневим хрестом у джеку.

Лучило ся в той час ще так, що німецький подорожник др. Рейхард відступив свою землю Унямвезі, де єго вибрали були королем, та й усі права на ню за себе та за своїх білих і чорних потомків німецькому товариству. З другими королями та ватажками пороблено угоди та умови, дешевші або дорожші, як було можна, так що вкінці власть товариства розширила ся на ціле східно-африканське побереже від Мозамбік аж до землі Сомальскої на північ — до озер Нясса, Таганіка та Нянза на захід. Край величезний, в вісім раз більший як європейска Німеччина. Правда, в тім царстві, що на німецьких картах було зачеркнене червоною краскою яко Deutsch Ost-Africa, було багато племен, що

не признавали ся до німецького панованя, та й границі того царства були означені більше на папери як в дійсности — але Німці заняли головні місця на побережю, та й в глибині почали під охороною султанського війська закладати при головних караванних шляхах та здовж рік свої торговельні осади. А що військо, котре товариству придав до охорони султан, було за мале, то Німці утворили собі армію із Зулусів та Суданців і розставили єї залогою в важнійших стациях. Капітан Віссман, офіцир прускої гвардії, став командантом армії і так званим *Regierungs-Commissär*-ом в землі німецько-африканського товариства.

Сей поступ Німців став солею в оці Англичанам. Англичане мали також великі зносни торговельні з східною Африкою, та мусіли бачити нерадо той розвиток німецького впливу в окрузі їх торговельної діяльності. Англійські мільонери Maskinau, Maskency, Buchanan заложили собі товариство *British East Africa-Company*. Англійський консуль в Занзібарі *dr. John Kirk* підбив султана на ферман, в силу котрого султан відступив Англичанам права суверенности в землі Момбаз^a).

Німці в протест! Однак чия сила, того правда. Англичане заняли землю. Вже то англійська фльота, плаваюча на побережю африканським, ручила за те, а Німці мусіли пристати на конференцію лондонську з 1888. року, котра признала ріку Умбо границею між посілостями обох компаній.

Так узяли ся одні і другі за діло цивілізованя та культуризованя признаної собі околиці.

Англичане практичні, як усюди, не мішали ся у внутрішні діла Арабів та Негрів. Султанський валі (намісник) лишив ся на місци і в єго руках лишило ся судівництво тубольців; султанський фляг повівав у воздухах. На око усе, як бувало. Англичане сиплють фунтами та з'єднують собі симпатию та довіре населеня. Вони, як кажуть, *practic in colonising*, — вони знають, що кождий фунт принесе їм з часом сто фунтів і ждуть супокійно. Усе, як бувало. І Араби вдоволені і Негри, усе мирно та гарно. А мимо того, де що не дїє ся, де що не стане ся, усюди видко руку пана Buchanan-a. Він собі чоловік тихий, мирний, скупий на слово, — але єго одинокє добре слово важне у валія і у всякого Негра. Пан Buchanan, Administrator of Company, нічо і — все в Момбаза.

За півтора року свого істнованя товариство англійске викорчувало величезний шмат землі та почало там ставити своє місто, обсадило великі обшари кокосовими пальмами та кукурудзою, заложило стації в глибині по дорозі до гір Кіліманджаро, витрасувало шлях під зелізницю та пустило в обіг свої монети. І усе мирно та гарно.

Німці-ж, ледви усадовили ся, зараз відтрутили від себе Арабів, обходячи ся з ними шорстко — *schneidig* — по пруски. Задля спору, чи султанський червоний фляг має право висіти

побіч німецького, і через те, що в декотрих своїх осадах Німці не дозволили вивісити султанського флягу, вони розгнівали на себе султана. Товариство, взявши в свої руки управу, зараз видало закони, щоби, приміром, усі посідачі землі та домів зявили ся в уряді та виказали ся правами на посіданє, а коли тим не в силі виказати ся, то земля пропадає в користь товариства. Тим і иньшим, а особливо отвертим ворогованєм против Арабів вони підбурили против себе населенє. Се правда, що аби самому запанувати над чорними, треба було вперед вигнати Арабів, — але Німці помилили ся, коли думали, що самим оголошенєм свободи усіх невольників они перетягнули на свою сторону чорних. Невільництво взагалі не тяжило так сильно на чорних. Тут в Африці не панували ніколи ті жстокі відносини, які завели європейські плянтатори в Америці. Тут були сказати-б відносини слуги до пана.

Негри відкликнули ся на поклик Арабів. Бушір-бен-Салем, один із головних торговельників невольниками, став проводирем повстаня. Німців вигнано із осад в глибині Африки, їх урядників вирізано, так що вони тепер ледви держать ся в деяких стаціях прибережних, і то під охороною пушок німецької фльоти. Місто Багамойо, головна стація Німців, то більше табор военний, як торговельне емпоріум. Усюди вояки, чорні та білі; наоколо міста висипані кріпосні окопи. — Wenn wir mal den Buschiri hätten! — кажуть Німці. Було вже кілька битв, та-

Листи з Чужини.

7

бор Бушіра розігнано — але Бушір не дав ся зловити — Buschiri ist noch nicht da!⁴)

Про остаточний вихід війни нічого сумнівати ся. Німецьке військо узброєне в магазиніві стрільби, має добру артилерію і європейських провідників. А Бушір узброєний в луки, списи та лише по части в кремінницї.

Борба екстермінаційна почала ся і вона скінчить ся безпечно в користь Європейців. Вони сильнійші, то і їх право на панованє!

Місії та їх ціли.

Коли поспитаєш місіонарів: що се таке місії та яка їх ціль? — то розуміє ся, дістанеш більше або меньше патетичну відповідь:

— Голосити слово Боже — се наша сьвята задача.

Не перечу, найшов я таких своему сьвятому ділу щиро відданих місіонарів. Вони подібні до сьвятців первохристиянських, не зважаючи на вїякі перепони, невзгоди та на небезпеку життя, йдуть з хрестом в руках та проповідують сьвяте євангеліє.

Таким є, на примір, о. Вендерляйн (Wenderlein) із баварської місії в оселі Джімба.

Ся оселя складає ся з яких 70 хат, а повстала з утікачів та з визволених невільників. О. Вендерляйн поселив ся між ними, побудував собі хатчину, не дуже більшу від хиж муринь-

ських, та й взяв ся за своє святе діло. Він з'єднав собі симпатію Джімбан та довірив їх і став для них дорадником у всяких домашних потребах. Що неділі скликав він їх до своєї хати та толкує їм засади святої правди.

З великою увагою слухав я вечерами оповідання о. Вендерляйна, сидячи перед його невеличкою хатчиною, як він своїм супокійним та симпатичним голосом розказував про свої подвиги.

— Уже три роки живу я тут із ними. Вони хочуть мене вибрати своїм головою та й слухають моїх рад у всіх справах, але повернути — я ще не повернув нікого. Хрестити їх, — як то роблять другі, — я не хочу, поки вони не пізнають святої істини, а то пізнаванє іде якось тупо. Не розуміють вони, не доросли ще до святої правди — сказав о. Вендерляйн зітхаючи. — Але ні, додав він по хвили, — то не так! я ще — негаразд їм виложив — вони мусять поняти світло істини!

Слухаючи те, я подивляв у о. Вендерляйна тоту віру в своє діло.

Але бачив я місії і другого рода.

Гарний дім парохіяльний — церков в готичнім стилі — прекрасна висока школа — малий шпиталь — аптика — дім лікаря — дім управителя... Все криє ся під зеленю парку із манго та пальм кокосових.

Парох — радий гостям — просить у хату. Вийшла на стрічу гарна молода жінка — се їй-мость-попада. Вийшли ще дві-три молоді панни

— се учительки. Дальше вийшов пан доктор, пан управитель і т. д. Пійшла весела та гүторна бесіда.

По обіді удало ся ціле товариство на площадь — і почала ся гра в lawn-tennis.

На поблизькій зеленій луці борикали ся муринські хлопці та бавили ся дівчата.

Веселість! радість!

В неділю церков повна дїтий. Сьвященик прочитав де-що із сьвятого письма в суагельській бесіді і почали ся псальми. Усі хлопці та дівчата підняли мельодию і розлив ся в церкві гармонійний сьпів.

Душа моя зрадувалась. От, поступ! — думав я.

Се була місія англійска із High Church (православної церкви).

Та жаль, що се все — як довідав ся я пізнійше — дївсь лише про око та не без звістної англійської гіпокризиї, — бо нема в сьвітї гірших погорджувачів чужих рас, як Англичани.

High-Church — т. є Societas de propaganda fide дуже богата. За кожного наверненого хлопця, т. є за кожді хрестини та впис у метрику дістає пан-отець фунт, а за дівчину пів фунта штерлінгів. Так от ясно, що пан-отець старає ся хрестити як найбільше.

При теперішних обставинах можна дістати дітей багато та й дешево — отже бариш очевидний. Метрики виказують величезне число навернених.

Але про дальше вихованє наведеної дїтвори — дарма! Хиба то назвєсь вихованєм, що панни-учительки вивчать дїтей як папуг два-три псалми, бо се виглядає гарно в церкві, як дїти сьпівають, а там дальше гри в lawn-tennis та foot-ball...

Загальна думка всіх Европейців — не включаючи навіть Англичан — сходить ся в тім, що всі вихованки та вихованиці місій англійських — суть то непотріби з кожного погляду. Із англійської місії ніхто з Европейців не возьме собі ні слуги, ні повідника. Там виховують їх за англійські фунти на gentleman-ів та lady, що — нездібні до роботи — не мають в африканських відносинах де помістити ся і кінчать опісля в яким портовім місті — хлопці яко зухвалі непотріби, а дівчата ще гірше.

Але місії англійські все-таки мають своє значінє — тільки не для негрів, а для Англичан. Кожда англійська місія побудована на добірнім місци чи то в осередках торговельних, чи то при шляхах караванних. Негри привикають до »мсунгу« (то значить: Европейців), що такі ласкаві годувати їм дїти та учать їх сьпівати і всяких вгор та витребеньок європейських. Не довго приходить ся ждати, а в слїд за місіями іде сяка або така limited company... А та вже признає ся отверто, що їй на ціли не »навертанє«, а цілком що иньше практичнійше...

І так то англійські фунти не пропадають — та англійське паньканє з неграми — котрими вони

загалом погорджають гірше псів в глибині душі свої — приносить з часом свої плоди.

Гарний виімок творять місії католицькі французькі (Congregation du St. Esprit). Одна із тих місій є в Занзібарі, а друга в Багамоїо.

Сі честні патри не дбають о політику, ні о бариш, та і не піклують ся так дуже о »наверненє«. Pere Etienne признав ся навіть мені, що в тих околицях, де християнство стикає ся з магомеданьством, віра християнська не робить найменшого поступу.

Патри, коли дістануть транспорт невільників від якого воєнного корабля, що освободив їх від неволі, зараз розділюють їх до своїх робітень: кого до теслярства, кого до слюсарства, кого до шевства, кого до кравецтва.

І хліборобна кольонія у них гарна. Землі тут багато. Бери та управляй, кілько душа забагне.

Патри женять своїх учеників та учениць та й поселяють їх у своїм царстві. На своїй території вони справді царі самодержавні. Хочеш — слухай, а ні — забирай ся! Вони видають тут приписи та закони, а всі ті закони звернені на те, щоби негра вивести із єго дотеперішного низького культурного становища. Релігія, віра — то вже пійде пізнійше...

То правдиві піонери культури та цивілізації. Вони будять та підносять в негрі істоту людську, або, коли хто хоче, подобіє Боже.

Н е г р и .

Негри на побережжю східно-африканським належать до племені Кафрів — в найдальшій значіно того слова — і зовуть ся Суагелі. Тільки те імя »Суагелі« не означає одного етнографічно та антропологічно суцільного племені, ані одної народности. Тутешні Араби, приміром, не знають иньшого язика, як Суагелі, а все-таки кождий Араб обидив би ся до смерти, колиб єго хто назвав »Суагелі«. Понятє о народности, о племені тут ще в розвитку — так як і цілі народности та племена вироблюють ся та перетворюють ся.

Бесіда суагельська милозвучна і визначаєсь тим, що посідає багато самогласних. Вона будує ся граматикально через *раефіх-и*; приміром: *усуагелі* значить: земля суагельська, *васуагелі* — люде суагельські, *місуагелі* — бесіда суагельська. Позаяк племя суагельської бесіди тепер творить ся і перетворюєсь через той вічний рух племен і горд та через невільництво, і в наслідок того одиниці або родини середно-африканські кинені обставинами на побережжю, виучують ся суагельської бесіди — то можна найти між Суагелями всякі муринські типи. Негрів із звісним лицем, із низьким чолом, коротким вовнистим волосєм, із вистаючими зубами та грубими, мясистими губами, з оксамітно-чорною шкірою, а знов із другого боку типи приближаючі ся до європейської раси, жовтаві, майже білі, можна побачити на переміну, переглядаючи через чверть години

уличних пішоходів. А всі вони говорять суагельською бесідою, тою — можна-б сказати — дипломатичною бесідою на побережжю східно-африканьскім.

Всі негри присадкуваті, костисті та мускулісті. Між молодими дівчатами можна подибати — коли вже Європейець привикне до муринаського типу — гарні лиця, а головню елегантні фігури та форми без докору.

Загально утерта фраза, що негри ліниві. Се неправда. Негр працює і працює жваво, коли того треба. Коли негр надівсь заробити досить грошей — приміром в умові з Арабом, провідником каравани — то він витревалій і є в стані працювати як ні один Європейець. Без ушину, без відпочинку може негр — без води — пробігати кілька днів трабом з 60 фунтами тягару на голові. Але з другого боку, коли того не конче потреба — коли негр має доволі їсти — він є в стані просидіти дні цілі, прикучнувши іна пяти та присьпівуючи свої монотонні пісні або гуторячи з товариством. Негр може днями постити, але коли дістанесь до поживи, то їсть і їсть, що аж страшно дивитись »білому«, котрий дивує ся, де те все пропадає — миска за мискою, гора за горою. Чого неграм не достає, то систематичности в праці. Негр не може зрозуміти, чому той »мсунгу« (Європейець) пхаєсь в єго край та мучить ся та працює без устанку, а витолкованє находить лише в тім пересвідченю, що вітчина »мсунгів« така бідна, що

не годна їх прожити і через те вони сунуть ся в гарну землю чорного чоловіка.

Але остаточно, коли признатись, психологічний момент до праці — до систематичної праці Європейців і до прихапцевої негрів — один і той самий, а ним є »уживанє світа«. Що уживанє світа після європейского погляду лежить вище і тяжше до осушення, длятого Євровець працює систематично та безупинно, розумів ся аж до того т. зв. »слухного часу«. Негр не має великих потреб, єго ідеал супокійного та веселого життя не лежить високо — миска рижу, гарна кумпанія весела та музика однострунна на »взе-нзе« — єму більше не треба! То й длячого єму мучитись без упину?... Що ми Європейці працюємо з любови до праці — се стоїть в книжках шкільних, але в житю пізнійшій ніхто не вірить в такі догмати.

По своїй вдачі негри — нарід веселий. При найтяжшій роботі він сьпіває, відпочиваючи — сьпіває, в день — сьпіває, в ночі — сьпіває. І се є одна з тих »язв«, що в Африці переслідують Європейця. Вічно і всюди той монотонний сьпів, котрий — разом з тим спеціальним запахом, що виходить із шкіри кожного негра і чіпавсь всего, чого лиш негр доторкне ся — робить з початку побут в Африці так невиносимим і так дразнячим нерви.

Євровець не раз стане та дивуєсь, відки бере ся та витревалість в веселости та радости? По кількадевних маршах без відпочинку, без ноживліня, прийде каравана до села. Євровець

змучений рад би відпочати. Куди там! Всі єго неґри зібрались »на храм« та танцюють, та бавлять ся від вечера аж до утренної зорі.

Музичні інструменти не особливі. Величезний бубен т. зв. »нґома« та »нзе-нзе« — рід гітари з одною струною та гарбузом замість резонансу — от і все. Добір акордів та мелодий не високий, але мимо того неґри раді. Мушци та жінки вибивають тропака — без упину, без умученя, від заходу аж до сходу сонця. На другий день неґр знов готовий до маршу.

По своєму норову неґри всі дуже товариські. Збереть ся громадка — зараз пійдуть толки про се та про те, про якого недоброго »мсунґу«, та жарти, та сьміхи. Що, як у цілім сьвітї так і тут, у бесїді жінки ведуть перед — про се нічого й казати.

Взагалї тут жіноцтво дуже моторне та — як і у кожної мішаної раси — дуже гарне.

Се і головний »камінь преткновенїя« у війську німецького губернатора капітана Віссмана. Як уже сказано, залога німецька складає ся по части із Суданців а по части із Зулюсів. З жінками та дїтьми пійшли вони до Віссманового табору та наймили ся на службу. Хоч і як хоробрі вони вояки, але жіночим чарам не можуть ставити опору, особливо коли предмет їх обожаня красший та молодший, аніж домашна жінка. І от виходять сцени зависти та ненависти і опирають ся аж о губернаторський престол. Звичайно кінчить ся справа тим, що такий Суданець або Зулюс висилає свою давну жінку до-

мів, а в таборі остає ся єго бранка. Уряд німецький, — казав мені один офіцир африканського війська, — справедливий: відтягає часть жолду і висилає давній жінці. Тільки як довго се діє ся, не знаю; здає ся не довго уже із-за політичних зглядів, т. є з огляду на «добрий дух» в армії.

Та й чи справді не до обожання така панна із роду Суагелі? Молода, кругла, весела, з білими зубами, а чорна-чорна та гладка як оксаміт. При тім єї стать показує елеґанцію та гнучкість, а ходить вона, колихаючись у своїх широких та великих бедрах як та пава многобарвна. Що єї убрание складаюче ся з одної лиш великої хустки, котра завиває ся під грудьми, віддає плястично цілу єї фігуру — се вина моди суагельської — та се лиш корисно для панни. При тім великі срібні або мосяжні бранзолети на ногах, перстені на пальцях від рук і ніг, нашийник із білих та чорних мушель, в носі ковточок, в ухах який десяток цвячків срібних та ковточків, а в тій части уха, де наші європейські пані носять усякі bouton-и і т. п., — рід гарно виробленої коробки, котра служить до переховку усяких амулетів та чарів любовних. І якже тут може устояти ся вояцке серце Зулюса або Суданця?!

Я знаю Європейців, що не могли устояти ся тому впливови, та побрали собі товаришки чи то житя чи свого побуту в Африці із дівчат роду суагельського. Один місіонар німецький pater Kreuter оженив ся церковно і цивільно із

чорною та ходить поголоска, що се одинока особа, котру він за час свого кількарічного побуту навернув на християнську віру.

Якоїж віри Суагелці?

На се питанє відповісти тяжко.

Муеззин магомеданський безпечить, що неґри — магомедане. І справді можна бачити, що неґри живучі в Занзібарі та в прибережних містах ходять до мошей та взивають Аллаха і Магомета. Тільки їх магомеданьство — свого рода, суагельське.

Англійські місіонарі твердять, що всі їх вихованці, вписані в метрику християнську, суть правовірними синами High Church (православної церкви). Тільки знов і се правда, що коли брати на увагу духа віри, то ніяким робом не можна назвати тих місіонарських учеників, що лепечуть без розуміння псалми, правовірними християнами.

В осередку Африки, т. є почавши дві до три милі від побережа, мають неґри свою віру, коли до сего сліпого толкованя явищ природних та надприродних можна приложити імя віри. Усе, що неґр видить, а чого собі витолкувати не може, є для него гауа. Грім, дощ, хвороба — усе для него гауа. Тій гауа приносить він жертви в роді кокосових горіхів, бананів і т. и.

Против злої гауа (слово гауа відповідає менше-більше рускому »чари«) творить собі неґр нові »добрі чари«, а ті фабрикує єму домородний жрець. І так нераз видко на вулиці неґрів обвішаних усякого рода амулетами та

против-чарами. Усякі шрами, що вирізують собі на тілі, мають також значіне чарівниче.

У відносинах до »мсунгу« — до білого чоловіка — негр почував свою низшість. Він уважав »мсунгу« і всі його діла та винаходи за чари гауа. Чим довше негр пробував в безпосереднім товаристві білого, тим більше чув він, яка пропасть ділить его від »мсунгу«. Він стався боязким та недовірчивим. В осередку-ж Африки дивлять ся негри на Європейця, як приміром в Європі споглядає нарід на слоня, або якого дикого звіря. Вони позирають на него, критикують его, та сьміють ся з него.

— То — казав мені бувший командант одної стації в осередку Африки, — було, що мене з початку мого побуту найбільше лютило. Де я не піжду, що не роблю, — усюда за мною громада дітий, та жінок, та муштин. »А диви, він мие ся! а диви, він чеше ся! а диви, він білий на цілім тілі!« — і так усюди, і в день і в ночи..

Н а с е л і

З місточка Момбаза вибрало ся наше товариство в »глибину« Африки.

»Глубина« — ціль нашої подорожи — оселя Мбунгу не так дуже далеко, ледви два дні ходу від побережа, але наші африканські знакоми із Англичан запевнили нас, що вї мешканці — то типи із середної Африки.

І так вибрало ся нас чоловіка 6 Европейців, а крім того 8 негрів по часті за провідників, а по часті, щоби нести наші пакунки.

У сій часті Африки нема ніякої худоби до транспорту. Верблюди, коні та осли гинуть із браку води, який наступає підчас посухи. А посуха триває $\frac{3}{4}$ року. Усякий транспорт відбуває ся тут через негрів. Каравани із 100 до 200 чорних тягнуть під проводом Араба в глибину Африки та на відворот і кождий з них несе крім ручниці ще 30 до 40 кільо на голові. Негр — то в Африці материял найдешевший та найбільше витревалий.

І так отерхавши наших чорних усяким добром та накинувши через плече «манліхера» задля усякого припадку, рушили ми ранним ранком в дорогу.

Стежка вела гарним лісом. Ми ішли гусакком. Галузисті манго, подібні до наших каштанів, гнучкі та високі кокосові пальми, повні овочів, виносили свої горді голови по-над гущавину ліян і плющу та усяких корчовин, що робили ліс непроходимим. дівичим.

Сонце показало ся крізь гущавину.

Птахи пробудили ся, усякі пречудні: ясно-голубі як небо полудневе, жовті як сонце, червоні як полумя. Тут і там озвав ся крик малпи, що єї пробудив із сну шелест на ходячих кроків, ту то там проскочила сполошена антільона.

Се Африка? — Се чистий рай!

Та не довго тревала наша радість.

За чотири години ходу ліс почав рідніти. Деревя стояли лише тут то там, але все ще було зелено. Річки не було видно, але треба було прокопати на пів метра глибоко -- на місцях звістних та показьних оку кожного негра — а воду можна було добути. Вода безпечно не гірська, не жерельна та й не холодна, а все-таки можна нею жажду закропити.

Сонце піднесло ся. Ми хоть як легко одягнені, ледви в одинокій білій бавовняній верстві, що складала ся з пантальонів, блюзи та з коркового капелюха на голові, а все таки почали почувати жар сонічний. Ноги стали вянути а з чола піт аж лив ся...

Годиночку ще, а там знов лісок, там припічнемо під пальмою!

При жарі сонічним видавала ся нам та годиночка довгою довжезною...

О 11-тій годині прибули ми до ліса. Се вже не попередна зелень, — тут лиш одна пальма зісохла відкликає ся до своєї далекої сусідки. Ми вишукали найбільше тінисту. Тут розложили табор, покріпились та переждали спеку.

О 4-тій з полудня рушили ми дальше.

Околиця сумна, одностайна. Трава випалена, дерева ні сліду. Оку ніде спочити.

Вечером дійшли ми до села Джімба, замешканого Ваніками. Тут переночували у о. Вандерляйна, баварского місіонаря, та забравши єго на другій день із собою, рушили до Мбунгу. До сеї оселі прибули ми по заході сонця.

Село складає ся з яких сто хат, розложе-не над яром, де в глибині, кажуть, пливе річка. Річки ми не бачили, уся висохла. Ціле село окружене валом чи там частоколом із терня та всякої корчовини.

Вже з далека почули ми крик та гамір звук бубна та голоси людські.

Що се таке? Важити ся нам, чи ні?

От рішили ми вислати негра на розвіди, а самі ждали подальше з сторожким оком та з напруженим курком.

Се Африка — думали ми. — Хто знає? Хоч місіонар обезпечив нас, що в сих околицях усе мирно, та все таки неграм певно не залежить на душі одного або другого »мсунгу«... і ми рішили собі в духу, що таки не будемо жалувати чорної шкіри, наколи-б прийшло ся її продіравити.

За якої пів години вертає наш післанець та розказує урадуваний, що се »храм« на селі. Мешканці оселі з племені Вакамба мали давний спір із племенем Масаї. Ішло їм о воду та о худобу. Вакамби вирушили в поле з луками та списами і побили в битві Масаїв. Сьогодні сьвятує ся день побіди.

Ми пішли в село, давши наперед знати про се німецьким місіонарам, що пробували в тій оселі, патрам Гофманови та Заверліхови. Сї отці вийшли нам на стрічу. Вони були нам раді — бо ми були перші »мсунгу«, що їх відвідали в їх оселі, а ми були раді їм ще більше. То два любі та щирі люди. Нехай мені буде вільно на сїм

місци зложити їм щиро-руске спаси-Біг за їх любезність, гостинність та щиро-сердечність, з якою вони нас гостили підчас нашого побиту.

Перед хатою засїли ми до вечері. Всякі паки та дошки служили нам замість крісел та столів, а пальці за вилки. Але ніколи в житю не смакувала нам вечера так як тоді. Наш провіянт злучив ся з провіянтом місіонарів, причім показало ся, що й пан-отці африканські розуміють ся на добрім трунку, бо зі своєї пивниці видобули вони неодну фляшку Chateau Lafite та реньского. Слово по слові, про значінє місій, про се та про те, і ми стали приятелями. Не дивно, в Африці всі »мсунгу«, які би не були їх політичні та національні пересвїдченя, чують спільність своїх інтересів і лучать ся разом посеред чорного моря негрів. І вийшла в нашім товаристві така навіть кумедия, що один Англичанин та німецький місіонар не могли инакше між собою порозумітись, як на суагельській мові. Бесїдували між собою тим муриньским диалектом, хоч уже давно були знакомі і приятелі.

А на селі тимчасом крик та гамір.

Наші негри, хоч як помучені дорогою та терхами, прилучились до святкованя. Бубен заревів. Чарка »тембо« — пальмової горівки — почала кружляти. Пішли воєнні думи та пісні хрипливими голосами, а потім танець воєнний Жінки та діти прикучнувши на пяти, зробили круг на намайдані. Бубен та труби та роги озвались страшенно дикими голосами. Два вояки, прикрашені воєнними признаками, струсевими

Листи з Чужини.

8

перами та шкірами з малп, виступили против себе з короткими шаблями, радше ножами, та з щитами. Їх скоки, їх крики, їх дикі замахи та ще дикша оборона — все те робило при блідім сьвітлі місяця та розложеної ватри вражінє демонїчне. Потім пішли по черзі борба спісами та луками та стрілами. Чорні поети почали при звуці »нзе-нзе« висьпівувати думи на похвалу вождови та на посьміх Массаям. Опісля пішли дальші пісні та крики. Жіноцтво вмінало ся... Огонь пристрастий розпалахкотїв... Чарка кружляла все скорше та скорше... Закінчило ся все загальною оргією.

На другий день пішли ми по селу.

— »Ямбу!« — »ямбу сана!« — »ямбу камалюлю!« (на здоровя! — на велике здоровя! — на здоровя як перла!) озвали ся привіти з усіх сторін на зустріч місіонарови, що нам служив за провідника та товмача.

Поза терновим частоколом, що служив Вакамбам за вал та оборону против ворогів-Массаїв, стояли недалеко одна від одної стіжковаті хатчини. Хати не більші як копиця сіна у нас в горах, або як круглі курники на долах, та й таку саму мають форму. Всі ті салаші будовані з листя пальмового та з шувару. По середині хати камінь, на котрім горить полумя, два три горшки, один або два кошики, постіль т. в. жменя соломи у куті — от і увесь прилад в хаті. Кожда хатчина належить до жінки. Мушцини, живучи в многоженстві, не потребуєть журити ся, де їм приклонити голову.

Мущини і жінки ходять наго — тільки на велике сьвято або виходячи у місто, задягають вони рід плахти наоколо бедер. Але без лука та затробних стріл не вийде мужчина ніколи поза межі свого села. Місіонар Гофман показував нам шкіру з льва, котрого убив стрілою з лука один із Вакамбів, коли одної ночі напав лев на село, щоби поживитись худобиною з бідної та худой череди Вакамбів. Неґр вцілив льва в саме око, лев побіг яких 100 до 200 кроків і упав неживий. Таку сильну отрую мають Вакамби у своїх стрілах.

Хоч Вакамби ходять звичайно наго, то нагота їх не робить вражіння наготи. Вони носять свою наготу так сьміло та *sans gêne*, якби були одягнені в шовки та адамашки і сама вже їх оксамітна чорна шкіра робить на Європейця вражінє одежі.

Проживши у місіонарів ще цілий день та винищивши на добре їх курник та пивницю, удали ся ми з вечера на спочинок, бо перед нами стояла велика дорога і ми постановили були раннім холодом вирушити з поворотом.

По півночі пробудив нас із сну дикий звук рогів та сковіт псів. Що се? Хтось крикнув:

— Се Масаї напали на село!

Всі зірвали ся з постелі та з просоня хватнули за манліхера.

Тількож алярм показав ся непотрібним. Се була передня сторожа із каравани Американця Chandelr-а, котрий не знаючи, де подіти свою

хандру та величезні гроші, пішов у гллуб Африки стріляти льви, тигри та слоні.

Незадовго прибув сам Мг. Чендлер. Ми прилучились до него і рушили з поворотом до Момбази

Невільництво та будучність Африки.

Хто не читав «Хати дядька Томи», того пречудного твору пані Бічер Стоу (Beecher-Stowe), в котрім так живо представлена незавидна доля та жите-бутє невільників в плянтажах американських? Чия душа не обурилась на той негідний спосіб, яким трактовано істоту людську?

Кому знов з новійших часів не звісна агітація кардинала Лявіжері (Lavigerie) проти невільництва? Єго горяче слово зворушило уми та серця в Европі та Америці. Папа видав енцикліку против невільництва. Цивілізовані держави, а на їх чолі Англичане та Німці, виконують в практиці той принцип, спиняючи торгівлю невільниками на побережу африканським. Що сї обі держави не роблять сего з чистої гуманности, як то голосить ся в газетах німецьких та англійських, але в добре понятім своїм інтересі, іменно, щоби знищити силу Арабів та обернути в дальшій будучности робучу силу негрів в свою користь — се річ друга.

В Африці під панованем арабским не доходило невільництво ніколи до тої жостокости,

якою воно проявило ся в Америці в руках Європейців. В тім згляді перевищили європейско-американські ученики своїх арабських учителів. В Африці не має навіть то слово «невільник» в собі щось зневажливого. При стрічи із своїм зверхником або навіть приятелем називає себе Араб в цвітистій орієнтальній бесіді — «невільником».

Невільництво — се одинокі в Африці відносини між хлібодавцем а робітником. Воно найліпше дасть ся порівнати з нашою панщиною.

Правда, що при транспорті невольників діють ся жостокости. Алеж невольники — то звичайно полоненики воєнні. Чорні короліки мають між собою вічні крамоли та межиусобиці. Що з полонениками не обходять ся ласкаво, на се найшло би ся багато примірів з воєн та окупацій європейських, навіть із послідних літ.

Воєнних полонеників продають агентам, а агенти арабским хліборобам. Араби стережуть своїх невольників — сеж їх інвентар, їх добро — і карають строго всякі утечі та перебіги. Але хто не пригадає собі тут тих панських суплік до уряду перед 1848-им роком в Австрії, а перед 1860-ими роками в Росії та на Україні про побіг такого-то мужика Івана та про покаранє вго? Неґри — иньша раса від Арабів і безперечно низша раса — а ми-ж всі Європейці приналежні до одної і тої самої кавказкої раси! А помимо того кілька то сліз пролилось в сальонах європейських Арабів, коли многонадійні сини та іде-

альні панночки читали устуні із »Хати дядька Томи« ?

У тутешних Арабів уважався за нечесть, коли від кого утікають невільники. Се безперечно, що у панів арабських живуть невільники ліпше та головню безпечнійше, як у своїй землі рідній, при пануючій в осередку Африки кочовництві, при вічних війнах та елементарних невгодах і се безпечно, що небогато — може й ні один із негрів, що живуть тепер невільниками в Занзібарі та головніших містах континенту, не захотіли би вертати в свою вітчизну. Ні разу не бачив я нелюдського обходження з неграми — і о тім запевнювали мене всі Європейці, живучі довгий час в Африці, що Араби в обході з неграми справедливі і навіть гуманні.

Раз одинокий лучило ся мені видіти, як надзорець-мандатор знущав ся над невільницею, що несла вугля із магазину до прибережної лодки. А се була невільниця англійської фірми Smith, Mackenzy et Co. Як то? Англичане держать невільників? Сохрани Боже! — відповість Mr. Smith. Се тільки ще Араби держать невільників.. Shocking! Але що сей Араб тільки піднаймлений за дешеві гроші, щоби дав своє імя, — того не треба усім знати. Таким робом і гуманність сита, і честь Альбіону ціла...

Чогож хотять Європейці, заповівши війну против невільництва? Хотять того, чого хотять усі сильніші, та провірніші, та безглядніші раси, — панованя! Замість тілесних крепаків вони заведуть поки що невольників капіталістич-

ного устрою, хоч і се ще не виключено, що вигнавши Арабів, вони оставлять *status quo ante*. Се залежить від того, як буде треба, та як кориснійше. Безпечно, що тут діє ся несправедливість і Арабам і неграм — алеж де в сьвітї та справедливість?

В борбі о істнованє панує лиш один закон — жостокый — закон сили. Молот та наковало — се девіза в борбі одиниць та в борбі рас і народів. Пустїть сьогодні на верх утисненого — він нічим не буде лїпший від свого попереднього пана. Нещастє того, хто слабший. Нехай уміє стати ся «молотом»! Наріканє на несправедливість пустє та сьмішне.

Безпечно, що після гуманности стала ся несправедливість червоно-шкірим в Америці. Безпечно і те, що велика несправедливість діяла ся Папуасам в Австралії, коли зайшовши тудя кольонїсти, стріляли їх як диких зьвірів, та по їх трупах закладали цьвітучі ферми та міста. Безпечно і те, що діє ся велика несправедливість Чукчам, Черемисам, Вотякам у Сибірі. Але їх в тім вина, що вони уродили ся низшою расою. Можна плакати, можна нарікати на пошттані права людскости, — усї ті леменги, хоч як гарно вони звучать, не мають у щоденнім житю найменшої вартости, хиба що служать гуманною вивіскою, під котрою проворнійше довершує ся екстермінаційна борба. Хто не уміє використати беззглядно ситуації та стати павом на своїй землі — того розторощить колесо незмінного закона і зітре з землі.

Тепер прийшла черга на негрів в Афріці.

Що стане ся з тою расою — безжурною, веселою, дитинячою по складови свого ума, що остала ся тепер на порозі ХХ столітя на так-низькім ступени культури? Чи винищить ся вона так як тубольці в Америці та Австралії, чи може, піднісши ся на висший ступінь, вона з своєї сторони дасть причинок до загального поступу?

Що раса європейска з своєї сторони нічого не залишить, щоби ту расу зробити собі підданою і нешкідливою для свого панованя, — се річ ясна. Поки-що заведено горілку — те средство, що віддало такі добрі услуги в борбі, з червоно-шкірими в Америці. Негри запивають, ся і тратять через те давну свою силу фізичну та духову енергію.

Що негрів в Афріці можна і цілковито винищити — се показали Бури (т. є мужики) у своїй Трансвальській та Оранській республіці. Вони виперли Бечуанів геть по-за границі своєї держави і заложили там гарні хліборобські мужицькі осадки.

Поки-що річ стоїть тепер так:

Клімат східно-африканський не дозволяє ще до тепер постійного поселеня Європейців. Європейці хорують на пропасницю, червінку, тиф. Негри, заакліматизовані, не підпадають так небезпечно тим хоробам. Робучі руки потрібні Європейцям, отже Європейці будуть старати ся удержати силу негрів. З управою землі, з висусшенем багон і т. д. — може все змінити ся. І що тоді, коли негр покаже ся злишнім? — »мсун-

гук не пожалув вго, і тоді почне ся нищенє по-
головне, — про се нічого й говорити.

Сила по сторонї Европейців. Macht geht
vor Recht — мовив Бісмарк, а перед ним ще
старий рабін Спіноца сказав: Unusquisque tan-
tum juris habet, quantum potestas valet. (Tract.
polit. Cap. 2. §. 8.).

Н и к о л а.

Вісман таки побив Бушіра.

В »німецькім домі« Усагара сьвяткували ми разом сю побіду. Цілий тиждень відтак тріщала менї голова від сеї побіди.

Се не жарт — вживати алькоголю під південним небом..

Відпливаючи зробили ми ще добрий »гешефт« з німецько-африканською компанією.

Бушірі побитий — а займлені стада негрів, що не хотіли стати німецькими підданцями, продавали Kulturträger-и за безцін у Занзибарі.

Вітрила наші ледви наповняли ся.

Океанські філі колихали нашу лущину... І горячо було, і вогко, і лїнь найшла на нас — на тіло і душу.

І лїнивою ходою посували ся ми до екватора.

А тут то уливний дощ, то ясна погода. Горяча злива, слєка, погода — все те на переміну що пів години.

І вітрила охляли, і люди охляли, і наша худоба похудла.

А до нашої худоби зголосив ся сам за »пастуха« матроз Гудул, що якимсь дивним дивом попав у морську службу.

Любив він свою »маржину!« — годував її і старав ся, чим міг.

Вийшов я на палубу віддихнути сьвіжим воздухом.

І зьвізди тут не ті, що у нас дома, і небо не те.

Чую — там під »castello«, де була наша стайня, хтось гуторить.

»Тир-р чалий! та уступи ся! дай і другому трохи поїсти...«

Мені так і захотіло ся поговорити з Николюю. Він родив ся під тим нашим небом, за котрим я затужив, — він часть тої земл, рідної...

— А що, Николо? як там тепер у нас дома?

— Зима, прошу пана, сніг!

— А що волики?

— Біда! не знаю чим їх »перезимувати«, — сказав він сьміючи ся та утираючи собі піт із чола. Паші вже не стало. Годую їх соломою і що кухар мені дає з пачок, як пани пиво випють...

Я зрозумів сей натяк і закликав »ордонанца«.

— Porta una fiascha di birra...

Никола усьміхнув ся.

— А довго ще тобі служити?

— Коби Бог поміг до дому вернути ся — за шість місяців я вже готов.

На другий день треба було зарізати чалого. Треба-ж команду живити...

Дивлю ся — а Никола сидить на »ргова« на линвах, похнюпив ся та сльози у него в очах.

І не їв він мяса із свого волика...

Остров Сешелі!⁶⁾

Усюди зелень, пальми і банани, потічки ясні журчать між горбками, і садки гарні, і хатки білі.

І негри, що тут живуть »мужиками«, веселі і привітні, і »шляхта-Европейці« милі.

І ми всі були раді; наші матроси, котрих пустили на беріг, бігали по лісах, як малі діти, радуючи ся сьвятій землиці.

Волив ні овець ми тут не дістали, бо попередного року була пошесть на худобу. Закупили ми лише свині та десяток величезних черепах.

— Та се Бог зна', що за сотворіне! Дух сьвятий при нас! Така паскуда... І сесе їсти? Воно ніяк у горло не пійде, така погань! — говорив Никола оглядаючи неповоротні черепахи. — Та ще й паші їм привезли... годувати їх!

Хоть Никола сам зголосив ся на пастуха, то черепахами він не займав ся.

— Свині то иньша річ, Боже сотворіне...

І знов ми на морю.

Веселий і радий прийшов одного ранку Никола »мельдувати покорно« ботсманови, що на судні є прибуток...

— Що за прибуток? — заворкотів ботсман.

— Мельдую покорно поросята прийшли на сьвіт!

— Іди мельдуй старшому офіцерови, най припише їх до служби...

— Тобі в товариші! — зажартував другий. Никола був радий. Від прибутку, звісно, голова не болить.

І няньчив Никола свої поросятка.

З поросять вирости підсвинки, а один, біленький з чорною мордочкою та закрученим хвостиком, так і бігав усюди за Николою. Хрунь! хрунь!

А Никола мив єго і шурував на диво.

Сей підсвинок і в офіцирску каюту бігав, і навіть до команданта забігав у гості...

— Се не підсвинок... се мов людина — каже до мене Никола. — Бігме, він мене розуміє, як я до него говорю...

Підсвинки пійшли по черзі путем усього земного... а біленький пацючок пропав як камінь у воду!

— Де він? — питають Николу.

— Не знаю, прошу пана капітана! У море упав... такий уже він був шурсткий...

Ще тиждень, а ми дома.

Всі раді, веселі. Укладають вже пляни на відпустку. Матрови, що вислужили, гуторять про свої любки.

На поміст вийшов Никола в гарнім вчищенім мундурі — і він уже вислужив — а за ним — хрунь! хрунь!... підсвинок.

— Де ти був сховав єго, злодію?

— Ховав, де міг... жаль мені єго було.

І подарували сего підсвинка Николі на гадівство...

В грудни 1897.

У В А Г И:

Занзібар (100.000 м.) на острові (1.600 км²). тої-ж назви є найважнійшою торговельною точкою для східної Африки. Тревальний оборот торговельний з Арабією, Індіями і Європою; річно цінують єго на 100 міл. корон. Гуртова торгівля спочиває в руках Індійців, але англійські, американські і гамбурські банки мають там свої капітали, а вже дрібна торгівля належить виключно до Арабів, що устроюють і каравани. Занзібар є всесвітнім торгом на корівє (звоздики) і кість слоневу. Африканські береги убогі на пригідні пристани, а одною з них є власне Занзібар, тому там є стація углева для караблів і задержують ся там купецкі і наукові експедиції, н. р. в 1896. р. перейшло 220 караблів через пристань. В обороті почтовім і телеграфічним також важна точка — є на острові почта французка і англійска. — Для Европейців місцевість нездорова і клімат єї вогкий, а горячий.

Занзібар політично належить до англійських колоній в Африці.

Баґамойо пристань у німецких африканських посіlostях. Дуже нездорова місцевість. — Повстанє против німецкої східно-африканської компанії підняв Бушірі 21. серпня 1888, а 8. мая 1889. р. пруский капітан Віссман здобув табор Бушіра близько міста Баґамойо.

Момбаз (Момбаза) головне місто східно-африканського побережжя стоячого під протекторатом Англії.

Сешелі (Seychelly) лежить на Індійському океані під 6⁰ південної ширини.

Quae supersunt.

Листи в чужини

9

3 України.

I.

Стация Волочиск. — Жанدارми в чужих для мене уніформах, кудлатий портиєр у довгополім халаті з широкою бородою »лопатою« — се перші, що мене привитали і дали почути, що я »за кордоном«.

Трясли і перетрясали мої клунки, здерли і заховали собі на вічну пам'ять ті чуйні сторожі безпечности старі Nra »Neue freie Presse«, в котрі були позавивані мої чоботи, а помимо того удало ся мені перепачкувати немало примірників »Сьвіта«, »Антології« і ин. і в тим заїхав я щасливо до тимчасової ціли моєї подорожи у село Висока Гребля. Се одно із садьбищ великої подільської губернії.

Представте собі довгосердачного мужика в ралом і сохою, заробляючого на себе і на других, представте собі пана — Поляка гостючого один у одного на забавах, польованях і префєрансах, уявіть собі ще до того — сим разом для відміни — бородатого попа, то маєте зверхню фізіономію Галичини і російского Поділя.

Додайте ще до того жида — сим разом по царському указу — без пейсів, що однако порову жидівського цілком не змінило, яко корчмаря, лихваря і панського фактора — то знов виїде Галичина тай російське Поділе.

»Українського« свого питомого на Поділю лиш тільки, що українська пшениця та обробляючий своїми мозольними руками чорну землю український мужик.

Пани-поміщики польські — живуть вони собі і веселять ся. Якоїсь глибокої думки, якогось інтересу для загально людських справ я у них, на жаль, не найшов.

Головна річ »honor szlachecki«. — Служба велика, дім виставний, житє буйне, гуляще, карети з четвірнею, невідступний »козачок« у лівреї, се все конечно dla podtrzymania szlacheckiego honogu, хоть, як нераз всевідущі добрі сусіди нишком розказують, у того пана імярек вітер по кишени свище. І се дивоглядне podtrzymanie honogu зійшло навіть на державців, економів і иньших, що отирають ся о dworek szlachecki і через те мають право дивитись згорда на мужика і говорити усякому мужикови: ти:

Друга порода поміщиків се Німці австрійські або прускі. Прийшли вони на Поділе, щоб гроші заробити і заробляють. Тягнуть від живого і мертвого. Треба признати правду, що про своє хозяйство дуже вони дбають — але і про нічо більше. — Ціла ся земля, що єго годує, усі ті мужики, що на него працюють, — вони єму такі далекі — начеб се були які Готентоти.

Сі Нїмці, коли вони поживуть довший час на Поділю, забувають потрохи про свій Vaterland, але не стають вони Поляками, не стають і Москалями, а старають ся жити з усіми в згодї, політичне-ж їх credo — то повна мошонка.

Поміщики з остзейских Нїмців се ті, що на окраїнах чи (як у нас кажуть) »на kresach« заступають принцип державний російський. Вони стовпи царо і православія, хоч що-до сего послїдного то вони для своєї особи дуже часто і лютеряни. — Їм із тим державним патріотизмом вигідно.

Над Дністром розложило ся село Камінка. Положенє вї пречудове. Високі береги Дністра усі покриті виноградними садами, посадженими на правильно вимурованих терасах. Дивлячись на усе те, я питав ся, хто се і коли викував ті тераси, хто доконав сю, справді єгипетску роботу?

Князь Вітгенштейн, російський генерал зробив се. По кримській війні відкомандував він цілі полки у свої маєтки, щоб зробити в них порядок. Щож, на кошт державний харчуючи вояків-робітників, легко докнати того чуда, а »васлуженому« російському генералови се можна. Видко, що як хто має добрий нюх, то і з патріотизму нажити ся може.

Тепер дещо про ту верству російської інтелїгенції, що зве ся чиновниками.

Наведу примір. — Поміщик Іван Петрович мав справу з мужиком Грицем Мазницею о займленє худоби. Суд. — Мировий судия. Речинець

назначено на 9. годину рано. Прийшов мужик, жде -- не нажде ся. Діло не начинає ся, бо Івана Петровича нема. А жнива в полю горять. Десь коло полудня приїздить Іван Петрович. »А, здраствуйте!« каже єму мировий судия в канцелярії, і знимаючи ланцюх на знак, що офіційальність перестала, і тепер вони оба приватні люди — протягає до него руку.

— »Пожалуйте« в другу комнату, чайку напьем ся. Я рад, що вас хоть при такій нагоді побачу! — Забавляли ся, а при чайку вже поговорили і про »діло« з Грицем Мазницею.

Мировий судия знов накладає на себе ланцюх, прикликає Гриця Мазницю, допитувє, перепитувє, сварить, вкінци просить і Івана Петровича до канцелярії і читає засуд, в силу якого крестянин Іван Мазниця платить кари тільки а тільки рублів за нарушенє власности. Гриць Мазниця був невинен, як мені сам опісля признав ся Іван Петрович, але се стало ся тому, що мировий судия добрий єго знакомий, а по друге, щоби иньші мужики собі тямил, як зачіпати ся з паном.

З таких то причин мусять пани-поміщики добре жити з панами-чиновниками, і за те добре пожитє треба часом і оплатити ся. У того самого Івана Петровича був кінь верховий пречудесний, та на лихо сподобав ся він дуже пану ісправникови. »Продай, та продай!« Щож діяти — ісправника конче буде треба Іванови Петровичу, от і пішов кінь за 150 рублів, хоть другі люди давали 300.

Що-до православного попівства, то єго пересічно тяжко зачислити до *intelligen-ції*: се

по більшій частині, правду сказати indolentia. Вийшовши із своїх семінарій, де нічого иньшого не викладають як богословіє та богочестіє, женяться вони як мога скоро, стараються о парохії, обзаводять ся численною родиною і про те лише дбають, якби жити та вижити себе і своїх.

Світового образования не винесли вони із своїх духовних училищ, богословіє та богочестіє наскучать ся, так от тільки і бесіди між ними, що про ярмарки, жнива і треби церковні. А на празниках то і горілочка чарочками кружляє, що опісля то не одного батюшку на віз укласти приходиться ся.

Розказували мені, що для ужитку священників заведені в деканальні бібліотеки, в котрих окрім церковних книг є і світські журнали та газети. Такі бібліотеки мені не случило ся оглядати, але коли вони в самій річці де є, то батюшки із моїх знайомих безпечно не користали з неї, а хіба може їх сини та доньки, з котрих деякі покінчили курси на університеті.

Говорять батюшки між собою все по російськи. Видивлювали ся на мене, коли я все і усюди говорив лише по українськи «хоч на хахла не похож», як вони виражали ся. Опісля-ж за чаркою тишком-нишком признавав ся мені не один, що і він по переконанню Українець «та що лише уряд не пускає».

Пани Поляки з цікавістю розпитували мене про jedyny wolny kraj polski, а коли я їм розказував, що і Русини там живуть і своє пра-

во на житє національне добувають, що у Русинів є і свої гімназії і школи і театр і що ц. к. уряди пишуть (тут я в патріотизмі своїм дещо прибільшив) по українськи, то не могли надивуватись із сего дива. »Та як то по chłopsku?« Коли я їм на се розказав, що та chłopska mowa то моя рідна бесіда, то лиш' баньки повипучували.

Дуже велике вражінє зробила на мене молодіж: студенти ріжних академій та університетів. Богато вони читають, богато знають, а особливо таких річий, про які до нас Галичан ледви вістки доходять, завдячуючи Драгоманову: от як про соціальну економію, соціалізм і т. и. Мені тяжко було заводити з ними яку небудь дебату, бо мене просто як обухом в голову побивали цитатами з Маркса, Ляссаля, Бюхнера і иньших. Помимо їх великих відомостей видалося однак мені, що вони усі занадто охочі на слова та на далекі, тонкі, теоретичні спори.

Цікавий між тим гуртом був для мене один чоловік, студент московської агрономічної школи, раз через свої погляди на деякі справи, а відтак через те, що він видав ся мені самотнім, що переводив свої погляди в житє.

Він одягав ся у мужицку свитку, працював на поли разом з другими мужиками і казав, що по скінченю академії піде на село, оженить ся з мужичкою і стане там на ґрунті з долу починати цивілізаторську роботу.

Сей студент, син одного із сусідних державців, був з роду Поляк, ще і шляхтич.

— Ми, тутешні шляхтичі — говорив він — то або пополячені тубольці, значить ся, вийшовші з того самого кореня, що мужики, — або польські вольоністи, що зайшли сюди перед сотками років і живемо тут з українським мужиком і з українського мужика. — Чи воно сяк, чи так, се наш обовязок сьвятий, не виносити ся понад мужика, а навпаки: віддати єму те, що він наложив на нас через віки своєю мозольною працею.

Що-до національного питання розповів він мені один цікавий епівод, що трафив ся на московськiм університеті. — Прийшов раз від студентів-Поляків із Петербурга лист, завзиваючий всіх Поляків з zagranuch prowincyj до одноцільного національно-польского сполученя. Розвязала ся дебата між студентами і верх узяв той принцип, що т. зв. Поляки живучі на Україні мусять стати Українцями і дбати про сей народ, серед котрого живуть. Що-до білоруских Поляків так само і що-до Литовців також.

З того зазиву »Łączmy się Polacy« зробили ся три групи: Українців, Білорусів і Литовців. Се проява така цікава і так великої ваги, що ми Галичани можемо єї витати лише з радостю і можемо лиш бажати, щоби ті чесні погляди на народ прокинули ся в серцях наших Поляків, що живуть на руській землі.

II.

Проживши півтора місяця у Високій Греблі, поїхав я до Київа.

По дорозі побачив я »степ широкий, край веселий«, як то сьпіває ся у пісні. --- Для мене

вийшов він степ скучний, край цілком не веселий. Рівнина, та ще раз рівнина, а на ній стерне та бодяки. Моє око розвеселило ся, моє серце урадувало ся, коли на горизонті заясніли золоті верхи бані київських церков.

Прийшов я до готелю та ледви переступив поріг своєї комнати, зараз явив ся якийсь чоловік: »Позвольте паспортъ«. »Порядки« видко строгі у російській імперії, видко, боять ся там людей.

Щож я буду писати про Київ? Сотки писателів старало ся віддати живим словом те потрясаюче вражінє, яке робить на чоловіка, а особливо на Українця ся »матір городів руских«.

Видіти єго треба, видіти власними очима.

Я зрозумів, длячого ті всі, по усяким Петербургам розсіяні наші земляки так тужать за Україною а найбільше за Києвом.

Пішов я оглядати церкви. Що перше кидає ся чоловікови в очи в усіх, а навіть в тих, зверху не дуже то показьних церквах, то се багатство золота, срібла, перлів і всяких иньших дорогоцінностей на іконостасах і сьвятих іконах.

Маєтки тут нечислимі, незмірені — а яка з них користь? Ще розказували мені, що монахи від часу до часу здіймають з образів ті шнурі перлів і коралів і ті золотом ткані шати та ховають їх до скарбниць, звідки відтак їх знов перепродують віруючим, щоб їх віддали з новим шлюбіванєм на тіж самі св. ікони.

До лаврівських печер спускати ся треба по довгих сходах. Те, що з самого зараз початку

вразило мене, то старці божі, що усе по одному з кожного боку сидять на кождім ступни сих довженних сходів.

Один показує свою гниючу руку, другий ногу покриту струпами, иньший висуває своє, ранами переоране лице, постягуване, перекривлене і т. д. і т. д. Хід сей триває, здає ся години, так він щемить у серци.

— Дайте хоть копійчку Христа ради — а там знов у ряди годи гудить басом заяложений монах: Извольте на молебень, извольте съвященной води. — І тут жебрацтво і там, лише там плачем і гниючими ранами, а тут годованим басом і круглим видом. Усе те Христа ради..

Печери, то вузкі і темні хідники, в котрих лише з трудом чоловік два пропихають ся поруч. Тут то там у жолубах, викованих у скалі, у відкритих домовинах, синим оксамитом покриті моці отців преподобних. Мене зібрала охота доконати ся, як то воно виглядає під тим покривалом. Лишив ся я по заду і приступив до преподобного отця Нестора літописця. Підніс я трохи покривало і побачив, чи там намацав щось тверде, зашите знов у оксамітний мішок.

Говорили мені, що деякі київські студенти через свою жажду знання і досліду прикладали ся до св. мощів, щоб нібито їх поцілувати, а тимчасом зубами досліджували, що там криєсь під тими темними ризами. Одні дослідили, що там віск, а другі, що солома. Чомуж би не мумії? У краківскім анатомічнім музею переховує ся засушений чоловік із шкірою як пергамент,

що его десь найшли в пісках мазурских. Чому ж би і тут в каменистій землі не засушували ся смертні останки? Лише вийшла така ріжниця, що тут за переховок і довговічну цілість стали ся »святці«, а там анатомічний препарат. У доброті свого серця я жалував свого знакомого з Кракова за его посмертну судьбу, що его бідного не найшли в Києві. Вийшов би був з него сьвятець хоть і »неизвѣстный«. Під такою іменно назвою показували мені в Софійскім соборі кілька засушених пальців під шклом.

— Се рука неісвісного сьвятого.

— Відки ви знаєте, що він сьвятий, коли неісвісний? — запитав я.

Монах не був приготований на таке безбожне запитанє.

У Лаврі в ще багато других реліквій християнських, які показують правовірним. Є там часть ризи Господньої, грудка землі з кровю Господньою, веревка, котрою Ісус був прив'язаний в час бичованя, часть трапези Господньої кров Івана Хрестителя і багато иньших.

У католицьких осередках Німеччини як пр. у Фульдї та Кольонїї показують ті самі, або подібні реліквії, а ще більше ховає ся їх у Римі.

Прийшов мені на думку анекдот з одного малярского музею. Приїздному чужинцеві показують череп людський під шклом. Се — каже провідник — голова Ракоція. Поруч під шклом стоїть знов хлопячий череп. — »Се голова Ракоція«. — »Якже се воно?« — здивував ся чужинець. Маляр не збив ся з пантелику. »Се —

каже — голова Ракоція, коли він був малим ще, а се, як уже постарів ся».

У Софійскім соборі переховує ся також многота реліквій. Крім вище названої ручки »неізнаного« сьвятого, є ще мироточиві голови »неізнанних« сьвятих, є ще часть Івана Сучавського, що мене уроженця Буковини уже цілком не здивувало, бо у нас на зеленій Буковині майже кожда баба носить зуб сего сьвятця між своїм намистом, як амулет проти різних хороб. Показували мені часть »младенця убійного Иродом« і навіть цілі моці великомучениці Варвари, тої доброї сьвятої, до якої молять ся усі артилеристи якої би віри вони не були, бо вона забезпечує канонам те, що звуть у війську »Treffsicherheit«.

Лежить там у окремії комірці князь Ярослав Володимирович Мудрий, ктитор храма Софійського. Чим провинив ся за життя сей мудрий князь і угодник Божий, я не умію сказати. Знаю лиш те, що другі знають, що іменно до него усопшого і в Бозі від віків уже почиваючого, жінок не пускають. Міркую я собі а posteriori, що він хиба по приміру свого царского товариша, єврейского Саломона за життя дуже возив ся в жіноцтвом, і що на него суворі монахи таку за те кару положили.

Позаяк я був у соборі з дамою, то мусів залишити візиту своєму богобойному іменникови, хоть і як рад би я був побачити одинокого Ярослава, що є заразом і угодником Божим.

На стінах хідників, що ведуть на хори, розмальовані побутові сцени з життя-буття великих князів київських. Там польованє на оленів, диків і т. и., що відбувало ся в давнину в лісах київських там, де тепер Крещатик. Богобойні монахи ображували ся такими сьвітськими видами — дарма що ті образи походять ще з XI-го та XII-го столітя -- от і збирали ся забілити їх вапном. Та на щастє вмішала ся у се археологічна комісія і не дозволила аскетизмови зроби́ти сего варварского іконокласту.

У склепі над престолом є чудовий образ Матери Божої, потім знов Матір Божа прядуча кужіль. Ся мозаїка походить також з XI-го столітя.

Сей собор знаменитий ще тим, що перед ним на площі має стояти пам'ятник Хмельницького. Хмельницький має булавою показувати на Москву. Се ясно, бо звідти прийшло усе спасенє на Україну. Але що Хмельницький як і усякий иньший чоловік має ще другу часть тіла, про яку в чемнім товаристві не говорить ся, то і зайшов спір між архисреєм та губернскою управою. Поверни єго сюди, то зверне ся він задом ко архисрею у Софійскім соборі, поверни єго туди, то будуть день-денно оглядати єго з заду усі великі голови і навіть сам губернатор у »присутственных мєстах«.

І се лихо і те не добре. Так от і заперли батька Зиновія у поліцейский участок, доки мудрі голови не рішать сего питання. Задля сеї етикетальної трудности не удало ся мені бачити Богданового пам'ятника.

І по смерті сидить бідний у холодній.

Та за те бачив я вго деінде, у чесній компанії з другими козаками та гетьманами та иньшими визначними людьми України

Се було в музею духовної академії, де я оглядав портрети нашого галицького земляка Конашевича-Сагайдачного, Мазену, Семена Полоцького, Значка-Яворського, Сковороду і багато иньших.

III.

У Києві познакомив ся я з українською громадою: і з »батьками« і з »молодими«.

У перве стрітив ся я з ними у Миколи Лисенка. Признаю ся щиро, що я з певного рода страхом і чувством побожності входив у се товариство. Особливо опанувало мене те неозначене чувство, коли я став око в око із мужами науки, що їх цїнять не лише в Росії, але і в цїлій Європі. Однак моя несмїливість розвіялась скоро. Той простий собі звичайний а щирій тон, який цїхував цїле те товариство, повлїяв і на мене. Я одинокий Галичанин та ще до того молодий студент, почув ся якби між рідними, межи сими великими поборниками закордонної України.

Бесїда зійшла, розуміє ся, на Галичину, на наше становиско, на наші відносини, нові праці літературні. Наше політично-національне становиско не дуже то їх радувало, але у них усіх одна про нас була гадка, котру вони виражали більше менше такими словами: »У вас, в Ав-

стриї в хоть конституція, нема того драконьско-го гнету, який тяжить над усіми в Росії, а найбільше вже над усім тим, що лише дотикає України. Коли ви у Галичині не займаєте ще того становища, яке вам належить ся по числу мешканців, то се лиш тому, що у вас за мало свідомої інтелігенції, — що у вас поки-що нема сили узяти собі те, чого — вам ніякі закони не забороняють.

А у нас? Сенати, адміністраційні порядки тюрма, поліцейский нагляд над усяким, що лиш трошки щиро думає. 16-літні дівчата і ті ввори держави і порядку!« Лех Юзефович ніби трохи позабулась, але приміром III-го тому народних пісень з нотами Лисенка, друкованих у Липску, не впустили до Росії. Сеж ніяка політична агітація, се ті самі пісні, які кождий чиновник може почути на селі українським.

А всеж таки не пустили«.

Росказували мені примір варварства російского уряду, при котрого згадці ще і тепер мені мороз перебігає за шкірою.

Був собі щирый Українець, Мальований на імя. Розумів ся, що «неблагодьожний», бо якийже чесний і щирый чоловік може бути благодьожним у Росії?

Дали єму добрі приятелі завдалегідь звістку, що над ним скоїла ся біда, і порадили скрити ся.

Прийшли жандарми — звичайним своїм способом о півночі, розбудили жінку, дитину, перетрясли цілу хату, але злочинця не нашли.

Ховав ся він місяців кілька по хуторам, по степу, а посіпаки усе за єго тропом.

На той час жінка стала вагітною.

— Признавай ся, де твій чоловік? Ти мушиш знати!

— »Не знаю — не відаю!«

— Так ти.....!

Жінка не виявила, але за те вислав її російський уряд адміністративним порядком замість чоловіка, котрому удало ся утечи за границю.

Під яким там обухом люди живуть, як там чоловік непевний, у своїй таки хаті, так сказати, серед своєї рідні, лучило ся мені бачити на власні очі.

Був я у гостях у одного Українця. Говорили ми про се і про те, а головно про те, чим у нас серце наболіло. Завважив я, що коли лиш служниця входила до кімнати, то мій господар уривав зараз бесіду, хоть і на половині слова.

— Що се таке? питаю єго при нагоді.

— »Ми тут усі під надзором« — каже він — і дворник наш на службі поліції, а хто знає, чи і не служниця моя. — Додам ще, що сей мій господар не був із тих т. зв. боягузів.

Кляне розказували мені про свої роботи.

Монументальна робота словаря українсько-російського] уже кінчить ся, народний материял живого українського слова вже впорядкований, тепер робить ся послідна редакція, заким вишле ся до петербурскої академії наук. Альманах »Луна«, в котрім поміщені праці Нечуя, Кониського і иньших уже печатаєсь, перейшовши обрізанє

Листи з Чужини.

10

російської цензури. Беренштам робив заходи, щоб дістати дозвіл на виданє українського журналу — а надіють ся, що перший випуск скоро появить ся.

На сїм вечерку мав я нагоду познакомити ся з українськими жінками. Загальне образование у українських жінок стоїть вище, ніж у наших. Вони із знанєм та сьміло беруть участь у всіх диспутах. Щиро займають ся тими справами, за які стоять їх чоловіки. Мав я опісля нагоду бути в однім домі і бачити, як спільно і дружно працювала жінка і чоловік над одним научним ділом. А у нас? Одну одиноку жіночу школу, на яку можна було надїятись, що дасть нашому жіноцтву хоть яке-такє образование віддають у руки Василянок та аскета Сембратовича.

До нас дійшли звуки фортепяну. Микола Лисенко грав народні пісні, а сьпівали їх то поодинокі з товариства, то сам Лисенко своїм милозвучним барітоном. Опісля грав свою оперу до лібретта Старицького »Тарас Бульба«.

Треба бачити Миколу Виталевича при фортепяні. Він горить, палає, а той огонь уділює ся цілому товариству і пориває і уносить єго в сфери — якісь далекі, вимріяні. Не находжу слів, щоб означити се вражінє, обіймаюче ціле людське єство. Воно і якесь фізичне і заравом душевне.

Мені здавало ся, що я десь чув сю музику, що відкись єї знаю, а все таки вона була новою і чудовою. Се музика — здавало ся мені — була десь захована у глибині серця українського народа, а Лисенко віднайшов єї.

День попереду був я у городській опері і слухав Глинькову «Жизнь за царя». Видко, що я не музикальний, коли ся — як кажуть великі музичні критики і знатоки — «чудова» композиція не зробила на мене в'якого вражіння. На мене віяло холодом снігів московських і з лібретта, що величав царський деспотизм і з самої таки музики,

»Молоді« т. є по більшій часті університетські студенти, узяли на себе роботу популяризації наук. Усе, що може лиш обходити український народ, почавши від аздуки аж до вислідів найновіших наук, усе те заступлене у тій народній бібліотеці. Кожду спеціальну галузь науки узяв на себе окремий кружок, і обрабляє ві.

Казали мені, що увесь материял уже готовий, та коли лише трохи полекшає, закинуть цілу Україну своїми виданнями. Бачив і узяв я собі на памятку літографований програм, де визначений поділ праці і цілого материялу між кружки. Дивувало мене лишень, що ся програма молодих Українців писана була по російски. Я піддавав думку, щоби поки-що висилали свої популярні праці до тов. «Просьвіти», де вони безпечно будуть печатані, а з того поки-що вийде хоть для нас, Галичан, якась користь.

Між студентами познакомив ся я з одним молодим малярем, що лагодив на 25-літні роковини смерті Шевченка ілюстроване виданє «Кобзаря».

Бачив я ілюстрації до «Гайдамак». Три шкідливі вразили мене найбільше. Се було, як

конфедерати вбивають титареву цівку у голову, як Гонта скрадав ся, щоб похоронити своїх синів-католиків, а третій, як Гонта копає «святченим» яму для своїх дітей.

На рух релігійно-соціального, що прокинувся між мужиками на Україні, на штунду, покладають Українці великі надії. — Сеж протест, що вийшов із самого народу проти офіційного православія і проти соціального безправства, що пригнітає увесь український нарід. — Штундисти мають бути дуже чесні, працьовиті і до того дуже енергічні люди. — Святиє письмо читають залюбки і толкують собі єго по своєму розуму, як приміром Лютеранці, нераз цілком противно як офіційна православна церков. Уряд переслідує їх дуже — як взагалі усіх, що поважать ся на свою власну, відмінну від уряду думку. Тількиж штундисти виносять усі переслідування -- і секта їх росте.

Свідомі Українці розкинули між штундистів український переклад святаго письма.

— — — — —
У Києві прожив я дві десяти і сам не счув ся, як той час проминув.

Поїхав я в Одесу, щоб побачити декого з українських «громадян» та познакомити ся з ними.

Про самий город Одесу скажу, що ся торговельна емпорія України, збіговиско усіх рас, яким ціль життя «Geschäft». — Се жидівско-грецко-вірменська, татарська кольонія — а московщини тут лиш тільки, що вдягнені у мундури та і не цілком.

Вертаючись у Галичину сим разом через Румунію, задержав ся я ще у Кишеневі, щоб віддати поклін Іванови Нечувви-Левицкому.

Не знаю, як хто инший робить, а я усе читаючи яку повість, стараю ся уявити собі обличчє і стать автора. — Нераз мені здав ся, що бачу єго перед своїми очима. — З таким вимріяним ідеалом ішов я по тих неопрятних вулицях Кишенева, застрягаючи по кістки в поросі — до домика, в котрім жив Іван Нечуй. Я приблизив ся і побояв ся. »А нуж вийде Нечуй не таким, як я собі єго вимріяв, а нуж тряхне він з того педесталю, на яким я єго поставив і опинить ся між звичайними собі людьми?«

Одно маленьке зусилє і я вступив за поріг. Привитала мене середного віку жінка в українським народнім одягу, у чепци. Се та Матрена, чи як їй на імя, що хозяйничав в хаті старого парубка Нечуя та доглядав єго. Дай їй Боже здоровля і довгого віку!

Проти мене, простягаючи руки, вийшов низенький ростом, худощавий чоловік із лицем звичайним собі, так трошки з відтінком татарским в обличю. Се був Нечуй. Я побояв ся за свої педесталі. Коли однако Нечуй почав своєю живою і повною образів бесідою розказувати свої погляди на Україну, на її значіне у сьвітї, то я все слухав і наслухати ся не міг.

»Се він, той сам, яким я собі єго представляв: автор Хмар, Причепи і Бурлачки.«

Читав мені Нечуй деякі уступи із своєї нової повісти »Старосьвітські батюшки і матуш-

ки», де він — на мій погляд — дуже удачно схарактеризував старосьвітських панотців і попадї.

Менї здавало ся, що бачу перед собою деякі типи, стародавні типи, що переховали ся ще за мого дитинства у нашій Гуцульщинї. — Та їх ще ніхто не описав. А вимирають уже вони, роблячи місце новій генерації попівських карієровичів, римофілів — *Katholischer als der Papst selbst* — і т. иньших.

У граничній російско-румунській стації Унгенї скоїла ся надомною ще одна біда на прощанє. — »Ізвольте паспорт«.

В повнім переконаню своєї невинности — адже я нікого не убив, ні не вкрав нічого, в богоспасамїй Росії — подаю жандармови свій австрійський паспорт.

— »Вам виїздить нельзя!«

— Що се там? Чому, як?

— Бачу я уже себе десь в не »так отдаленних« провінциях. — По тім, що я наслухав ся про тамошні порядки, я на усе був приготований. Їду до жандармского офіцира та сей — признати треба — дуже ввічливо пояснив менї причину моєї примусової задержки.

У Росії такий порядок, що не лиш нікого не впускають у свої границї, коли не забезпечить перед тим свою благонадежність у російского консуля, але і не выпускають нікого, коли не викаже ся на паспортї таким самим сьвідоцтвом і підписом від поліції того місця, де пробував довше.

— »Про Біг!« Та не вертатись мені звідси до Київа або до Одесси, де я жив довший час, звертаюсь я до офіцера.

Офіцер змилосердив ся, спасибі єму за те — дав добру раду.

— Вертайте — каже — до Кишенева, усе-го дві години їзди, ідіть просто з двірця до поліцейского участку, вони вам там підпишуть. Він зробив рукою рух до кишені, я зрозумів. — Вечірнім поїздом — кінчив офіцер — можете сюди вернути ся.

Все було в порядку — як предвидів офіцер — і я попрощав гостинні границі російської імперії.

— А всеж, подумав я собі тоді, ті паспортіві трудности, ся жадова уряду замкнути своїх підданих китайским муром — пуста робота!

1881-го року.

ІЗ РИМУ.

Понесла ся вість по сьвітї, що папа римський, отець найсьвятїйший захорів. І єму святому-найсьвятїйшому стало ся щось людского. — Задрожав сьвіт католицький.

А мури ватиканські почали шептатись.

Кардинальські шлепи шовкові — багрянні почали шушуркати по ступенях ватиканських коридорів.

„Le roi est mort — vive le roi!“ — Шу — шу — ...

Хто знає? — Пст! тихо — ша!

Ще живе отець найсьвятїйший. Ліпше єму стало.

Оди Горацієві цитує і латинські вірші схолястичні віршує сей сьвятїйший, 90 лїтний старець.

Здоров пана!

І посипали ся благодарственні адреси і телеграми від коронованих і некоронованих голов і від соймів і від иньших репрезентацій. По усіх церквах католицьких пішли благодарственні молебні.

Церква католицька має ще велику силу. І не одна щира і непорочна, віруюча душа слала свої горячі молитви до Всевишнього. У тих душах, у тих серцях непорочних і єсть сила церкви римско-католицької.

А щож сам Рим?

„Roma o morte“ стоїть виписано золотими буквами на величавім памятнику Гарібальді, що єго поставили у Римі Італіяни своєму об'єднати-телеви. „Або Рим — або смерть!“ — великих слів велика сила!

Триснуло кілька капель крові коло Porta-ria в тій мівіятурній битві між королівськими bersaglieri а папськими швейцарами. Із Риму папского став Рим королівський: столиця іта-лійскої держави.

І пішов розділ: Рим білий — Рим чорний, Рим квіринальський, королівський, — Рим вати-канський, папський.

Рим офіціальний. Банкруцтво і крадіж у „Banca romana“, панама італійська. Великодержавний „Grössenwahn“, болючий заушник від Менеліка. — Податки, податки і ще раз податки. Голод у Сицилії, революція голодова на півночі. Хрести заслуги за відвагу войску, що здавило багнетами повстане голодних земляків своїх. — Голодні мужики італійські пішли тинятись ся по цілім сьвіті, шукати хліба, котрого їм не стало під синим небом de la bella Italia.

А високі роди ті principi і duci, що в їх жилах пливе сама найсинійша кров? Сидять вони хирляві та мізерні по римських готелях, хищним

оком позираючи на американські misses, торг їм предкладаючи. Тут долляри, а там корони.

Торг іде... Доньки американської республіки дуже ласі на корони а італійські корони стоять тепер найдешевше на світовій біржі.

Business легкий.

Італійський публіцист Bonghi сказав про своїх земляків: „Siamo vecchi“. Наша велика минувшина виїла шпик нашим костям. Постарілись і пережились ми.

Кажуть, що уряд квіринальський робить усякі пакости Ватиканови.

Не вірю я в серйозність цих пакостей. Італійці усі великі майстри, не лиш до великих слів але і спритні вони до того, щоб пожити ся так собі „хитро мудро — не великим коштом“.

Щож Рим без папи? Great attraction пропалаби. — А Петровий гріш, що іде з цілого католицького світа для найсвятійшого заточника, а котрому сили ніхто не знає, а ті усі паломники вірні, що з усіх усюдів з'їжджають ся в Італію, щоб уцілувати ноги отця найсвятійшого. Рим без папи — не бачив би їх!...

Що як що, але сего вже італійській суспільній єрархії закинути не можна, щоб вона рахувати не знала. Рахують вони ладно, по жидівски, а доказом того «Ванса гомана», доказом того мужицкі революції голодові. Ти мужиче італійський — плати, ти вірний паломнику — плати, ти туристо, коли тобі забагло ся закоштувати неба італійського — плати!

Десь інші народи торгують виробами свого промислу і гроші тим для себе добувають — Італія торгує своєю минувшиною і торгує своїм вічно синим небом.

Під синим небом гарний старосьвітський музей — то Італія з'єдинена, новомодна. Старовина пречудесна — теперішність гниль моральна, нужда матеріальна.

А Рим ватиканський, чорний, папський?

Про збори ватиканські з їх причудесними творами старогрецького ти староримського іскуства, про бібліотеку ватиканську, про церкви ті монументальні, пречудні, говорити не буду. У кого лише воля і охота, у кого і крейцарі є в мошонці, най іде, нехай дивить ся і нехай подивляє. Варто! — Ватикан з усім тим, що до него належить, разом із тими великоліпними церквами, то музей над музеями. Але і нічо иньше як музей. — Хто душі там шукає, хто серце своє віруюче хоче загри́ти — той най тікає, най хоронить ся у яку сільську церковцю деревляну, най там шепче свою щирю молитву до Всевишнього на небесах. До Риму нехай він не іде.

Порожно тут та холодно у тих великоліпних церквах; так порожно, що аж мороз по спині перебігає. — Лиш ледіі англійські швиндають ся із своїми стільчиками, що їх можна дістати за 20 сентімів у церковного портієра тай біноклями образи оглядають, то знов товсті Німці з червоними циками, та червоними Baedeker-ами в руках. А все те дієть ся так безжнадно, так свобідно, наче тут не св'ятині божі — а музей

на показ! Великі сьвятині римські католицькі остали ся у Римі без вірної і віруючої пастви.

При прибічнім престолі, у великоліпнім храмі Петровім загули органи. — Ясві сопрани ватиканських хлопців підняли імн, басы загули.

Церковні туристи зглянулись між собою. Ледії забрали свої стільчики, та примістили ся ближше. Зглотила ся юрба «вірних». — Дивлю ся, розглядаю ся: у кожного в руках книжочка — та книжочка не до молитви, а червоно оправлені Ваедескер-и. Публика тай годі!

З обох дверей, що були коло престола, виринули сьвященослужителі. По переду парочками маленькі хлопята у чорних сутанах, у рогачках на голові. Зняли вони перед престолом свої шапочки, а тімя у тих хлопят виголене як у католицьких ксєндзів.

Затім вийшли постаті багрянні у шлепах та гермелінах; самі кардинали, а було їх більше як трицять. — Поклонили ся вони друг другу і перед престолом зняли свої багрянні шапочки і навіть дигнули перед престолом, відтак розсіли ся на своїх місцях на крилосі. Розсіли ся вигідно, статочно, дехто табакирку твою виняв, дехто червону хустку великаньску і підняв ся імн до неба, — голоси, яких не чувати.

Дехто із публіки партерової або із льож на крилосі прижмурих очі вслухуючись у сі голоси небесні, дехто такт бив рукою.

Концерт се був над концертами — концерт, але не служба Божа. Того щирого піднесеня духа, тої щирої набожности не бачило ся ні у „вір-

них“, коли так назвати можна ту юрбу церковних туристів, ні у тих, що сиділи на крилосі. Службу вони правили, але не службу Божу, службу панщизняну робили вони.

І нагадали ся мені слова мого дядька, що деканом є, і крилошанські відзнаки вже носить.

Коли вертав ся він із Риму, а їздив туди з нашими руськими паломниками, ми стріли ся у Відни.

Щож вуйку, що там, та як там у Римі?

— Ет, прости мені Господи се, що кажу, але там у Римі загубив я кавалок тої щирої мужицкої віри, яка у мене була. Жаль мені, бігме Боже, жаль, що я туди їхав, та ще і своїх мужиків возив.

У Римі, в лютім 1899-го р.

УВАГИ:

Baedecker-а провідник, без котрого не пускають ся в дальшу дорогу. Впрочім Русини, що пильно читають свої часописи, знають Бедера хочби з того, що сими часами фейлетон одної часописи був заповнений описом якоїсь подорожи, а властиво перекладом із тої книги.

Письмо з Крети¹⁾.

У пристани Суда лежить на якорі чотири воєнні судна англійські, чотири австрійські, чотири величезні російські, два великани італіянські і ще кілька турецьких та два менші французькі. На північній березі острова Крети патрулюють торпедирки, та й у Канеї²⁾ ще стоять залогою воєнні судна, і у Кісамо, і у Ретимо, і у Іеарапетра.

А на суші стоїть залогою один баталіон австрійської піхоти, один баталіон італіянських »*bersaglieri*«, російська піхота і артилерія, англійські шотландці з артилерією і Французи. Про Джевада-пашу і його Турків уже не казати.

Турки боронять тут свої провінції, а 10 або й більше тисячів Європейців стоять тут для охорони порядку та »європейського концерту«. — А як той європейський концерт виглядає з близька, цікаво сему приглянутись.

Німецьке судно »*Kaiserin Augusta*« стояло тут і було першим, що пустило кулю на повстанців. Німці брались на серію до діла — до

Листи з Чужини.

поконання кретейскої гидри і до »привернення мира в Європі«. Та коли побачили, що справа затягавсь на довгий кисіль, вони полишили на березі в Канеї 12 мужа в одним офіциром. Ось то »і ми тут в європейскім концерті«... На занятій європейскими війсками кріпости в Канеї підносять вони — тих 12 мужа — кожного ранку свій германський стяг. Значить: »і ми тут є!«

Судно »Kaiserin Augusta« стоїть на якорі у Фалерон³⁾ із дулами пушок на Акрополіс⁴⁾. Династії в Греції може трафитись яка біда, а жінка наслідника престола все-таки княжна пруска, сестра германського імператора...

Про Англичан і їхню ролю в »концерті« розкавував мені один Грек із міністерства заграничних справ, котрий в свій чао стояв в Ате-нах на чолі т. зв. кретейского комітету.

Повстанє на Креті розгорілось. Полковник Вассос уже стояв на Креті з помочию для одно-вірців. Треба було конечно висилати їм із Греції живність, риштунок та одежу. А тимчасом стояла вже кругом бльокада »європейского концерту«. Щож тут почати?

Кретейский комітет виправив із Пірея судно наладоване всяким добром. Тої ночі па-тролювали Англіїці. І ось англійский корабель не то що нічого не бачив, але ще й освітив беріг електричними лучами, щоби ночію лекше все виправити...

Другий раз випало так, що патрульну службу робили Росіяни. Повстанцям треба було конечно поміч діти. Ожэ приходить до росій

ского адмірала англійський офіцер і предкладав в імени свого адмірала, що, мовляв »ви не трудіть ся — наше судно стоїть готове«... Благодать! І знов повстанці дістали на беріг усе, чого їм було треба. Англійський офіцер сказав їм лише: »Be quick! — справляйте ся скоро!«

Треба й те знати, що одинокий телеграф, котрий лучить Крету з Европою, находить ся в руках англійського товариства.

Англичани, здасть ся, вже своє діло довершили; чого їм треба було, те й зробили. Тепер уже витягають з Крети своїх шотландців і шлють їх в Єгипет, а там дальше в Індію.

А другі європейські нації з »концерту«? — Пішли спасати »порядок« і оперлись ні в сих ні в тих, не знають, на яку їм ступити і як із сеї справи вийти »з гонором«.

В чім же лежить суть цілого т. зв. кретьського повстаня?

Усі Кретьці — а буде їх до 300 тисяч — то потомки одної і тої самої породи. Чи магомеданці, чи християни — всі вони говорять між собою по грецьки і инакшого язика крім грецького не знають. Магомеданці — то потомки тих Кретьців, що за навалою іолама на цілім сході Европи прийняли віру пророка, щоби спасти своє добро. Вони і в богатійшій частині суспільности, вони, так сказати би, „беги“ боснійські або покатоличені шляхтичі українські XVII-ого та XVIII-ого віку. Се повстанє на Креті — то борба економічна з підкладкою релігійною — свого рода Хмельниччина, або ще ліпше Колівщина.

Сфакіоти, християнські гірняки, нападають на хутори і оселі магомеданців, забирають усе добро: баранів, овець та й увесь пожиток, хати пускають з димом, а хто з магомедан попаде ся їм у руки, того або убивають або беруть у полон, надіючись окупу.

Усі магомеданці, що остали ся в живих, поутікали із сіл у прибережні міста. Яких 40—50 тисяч збігло ся над море під охорону європейських кораблів. І голодують вони, сі колишні пани, бо те, що їм висилає помічний комітет з Константинополя, не варто і бесіди.

А на 20 мінут віддаленя від сих прибережних міст розсілись по хуторах сфакіоти. Під охороною „порядку“, заведеного в містах європейскою залогою, приходять сюда на торг мужики-сфакіоти і приводять на продаж баранів і иньше добро, що от таки недавно забрали собі у панів. Чи ж дивно, що у декого заграє шляхотска кров на вид сего рабунку, і захопивши за пушку або за ятаган, пімстить свою кривду...

З прибережного міста Тузла напали магомеданці на близьку оселю, що тепер находить ся в руках сфакіотів. Побачили вони там своє добро зруйноване, а на згарищи газдували «розбійники». Примірялись до одного, до другого — і положили їх трупом. Трех з магомеданців зловили інтернаціональні війська на горячій і поставили їх перед інтернаціональній суд. І судять їх тепер. Чи повісити їх? Між адміралами нема згоди в сій точці. Та й не дивно!

І так сі перепалки тягнуть ся з дня на день, з тижня на тиждень, і рік уже минає, як почала ся справа кретейска, а кінця їй не видко. Аж скучно стало, читаючи в європейских газетах ті стереотипні телеграми з Крети: »Адмірالی європейских фльот рішили сяке а таке« або »Кабінет (імярек) зробив оттаке предложенє«...

А як закінчить ся ціла ся справа?

— От сук! І то відай твердший ніж зуби »європейского концерту«.

Річ ясна, що магомеданці потратили ціле своє добро; про потрачене житє нічо вже не говорю. Сфакіоти, що заняли їхні хутори і оселі, безпечно їм не вернуть їх. Щож зробити з магомеданцями? Хто заплатить їм індемнізацию? Невже-ж сфакіоти? А може яка європейска держава возьме се на себе, і взявши контролю острова в свої кріпкі руки, залагодить сю справу чесно та обережно? — Тяжко.

Під панованєм турецким жило ся Кретецям незгірше. Вовної повинности не було, податків не було ніяких, хиба лише мита ввезові та вивезові. Нехай же який європейский намістник обійме управу острова — мусять пійти в хід податки, мусить бути вовна повинність. А Кретецї не такі, щоби слухали кого. Вже апостол Павло сказав про них, що у них »віри ність«...

Один з офіцирів європейскої фльоти, що живе тут від початку повстаня, вичислив мені, кільки сей, Європою стережений »порядок« коштує народи. Вийшла така величезна сума, що я вже собі єї не затамив. Сама-ж Австрія жадає від делеґаций 3 міліони злр. на кретейску справу..

— Колиб ті гроші — казав дальше той офіцир — дали були по половині магомеданцям і християнам та й вислали їх — одних через Суез а других через Гібральтар на яку небудь свобідну землю — сьвіт же великий! — то був би біді кінець. У держав европейских найшло би ся опісля тільки грошей, щоби закупити динаміту та висадити сей проклятий остров у воздух, аби з усім зараз покінчити...

— Виділи очи, що купували, а тепер хоч повилазьте! По що Европі було пхати свої пальці в сю справу? Чи Кретець магомеданин, чи християнин — один варт не більше другого. Не хай вони між собою тішать ся... до якогось кінця вони вже дійдуть. А Европа ще своїх жовняриків шле! Між Французами умерло вже 40 мужа на тиф, між російськими військами щось тільки само — і т. д. — Вишукала собі Европа «цапову бороду» і розпинає ся за неї...

«Концерт европейский! мир европейский!»
Аж сьмішно.

А тимчасом у Канеї завело ся свого рода житє. Наїхали сюда жидки польські, російські, угорські, німецькі — і давай торгувати, чим попало! Вони-ж доставці для армії ще з часів римских легіонів... І рулетки тут пійшли, і кафе-шантани вирости як гриби по дощи, і ресторани, і готелі, і Венеру тут почитають на всіх язиках і всяких расах...

От культура, якої не бачили сфакіоти у своїх горах!

У В А Г И:

1) **Крета** (Кандия), вузкий а довгий остров на Середземнім морю, на південнім сході від Греції. Гориста вона, але долини плодovitі. Ріки короткі і літом висихають, підсонє загально лагідне та інколи доткулює літом сірочно. Рільництвом, шовківництвом, плеканєм оливок і скотом займають ся мешканці острова, а в їх до 280 тисяч (32 на 1 км²), з чого 73% християн і сі живуть у горах, а 26% магомедан, підсуваючих ся все під укріплені місцевости. — Всяка культура занедбана. — В половині XVII-го столітя відбили Турки сей остров від Венеції, а тоді Сфакіоти цофнули ся в гори і воюють з Турками. Участь у грецкім повстаню 1821. р. не придбала їм позитивних користий, а цілий ряд дальших борб против Порти все присмиряли европейскі держави і не позволяли Греції мішати ся до Кретеїців, котрі піддали ся формально, зглядно прилучили свою територію до Греції. В р. 1896 почала ся «кретейска війна» і хто з нас тоді не займав ся нею, не спочував із борцями за свободу? З ласки великих держав, «европейского концерту», а також задля нещасної війни грецко-турецкої, в котрій знов Австрія і Росія дбали про інтерес Туреччини — Кретеїці окрім якоїсь конституції і автономії не здобули нічого.

2) **Канеа, Суда** і прочі названі місцевости, се пристані на Креті, та всі вони непригідні, від-

слонені — одна тільки пристань безпечна, а то:
Судабай.

³⁾ **Фалєрон**, на захід від атенської пристані
Пірея — колись славна пристань, нині купелеве
місце для Атенців.

⁴⁾ **Акрополіс** = твердиня, отже кождий го-
род старинний має акрополію, т. є. центр воєн-
ного і релігійного життя, а побіч неї доперва ля-
гало місто торговельне і сказати-б, буржуазне.
Найбільшу славу мала акрополія атенська, при-
крашена безсмертними творами грецької штуки.

⁵⁾ **Пірей**, гл. »Листи з чужини« т. I, стр. 121,
ув. 4).

Із Цейльона.

Взяв я собі джінрікша¹⁾ і почвалав тими пречудними рівними вулицями, які лиш Англичане уміють будувати, на той прегарний уголок у Кольомбо, що звесь Cinnamon-Garden. Сінгалієць, що мене чвалом тащив у тім легкім візочку, був цюрком мокрий. Єго бронзові, жиласті руки і ноги, єго наге туловище блищало від лучів пекучого сонця.

Малі дівчатка вибігали проти джінрікша, сьвітили своїми чорними оченятами і кидали цьвіти у візочок. »Возьміть цьвітку від мене! я бідна сирітка, no father no muther (ні батька, ні матери«!)

Віхали ми на »майдан«²⁾. Англійські дженглемени грали своє ролю на конях, ледії грали lawn-tennis, а по гарних вуличках сеї зелені левади прохажались білі і чорні люде, шукаючи холоду під тїнистими галузами парку.

Що за натєвп! що за мішанина пород людських!

Парзи! Пізнати їх по чертах лица, що нагадує ти перський або вірменський, та по їх папе-

ровій шапці, що своєю формою нагадує Аронову митру біблійної історії. Се недобитки тих стародавніх ісповідників Заратустри, що втекли перед напором магомеданства із своєї вітчизни Перзії та заснували свою громаду в Кашмірі індійським. Розрослись вони в англійсько-індійській імперії. Майже в кождім більшім місті видко їх »вежі вічного мовчання«, де вони своїх небіщиків виставляють воронам на поталу. Вони ступають поважно і самовдоволеною ходою. У них є гроші — вони головні bankers, в їх руках велика часть торговлі, починаючи від Адена а кінчаючи Малабаром. Сам His Excellency the Governor знає їх і одвічає мимолетом на їх унижені поклони.

Сінгалійці — се корінна раса Цейлона, се автохтони. Гарні вони з лица, а очи їх чорні сьвітять, тихою невинною жіночою ніжністю. Цілий склад їх тіла делікатний, мускули в і постаті гарні, але більше Аполлонові, ніж Геркулові. І те довге, чорне як крук волося, котре мужчини скрутом звивають на тімени і гребінцем там причіпляють, дає усім мужчинам сінгалійским вид жіночий. Чи то віра буддійска, що приказує цїнити »душу« у кождій животині, вибила на їх лица те пятно ніжности, чи та раса була вже в поконвіку такої вдачі, що ся віра безконечної і безграничної терпимости припала їм так до душі?

Араби — в своїх солом'яних шапочках на подобу нашої жидівської ярмурки — і тут торгують на майдані своїми дорогоцінними камінями.

— Buy a stone, nice saphir!... Заправить він як за свою душу, а камінь покаже ся відтак фальшивим.

Між товпою проходжують ся гордовито в своїх уніформах індійські вояки. Се горка (Ghorka) в гір індійських, завзяті вояки а ще завзятійші магомеданці. На цілу голову висші вони від товпи кругом. Горді, гарні лица!

Осторонь від *natif people*, від чорних держать себе бюргери (*Burgher*) і Португїзці (*Goanese* або *Portugese*). Чорні і вони, більше чорні, як приміром полудневі Італійці, але вони цїнять високо свою «білу» кров. Походять же вони від колишніх панів Цейльона, від Голяндців та Португальців. Португальці — ті останки перших європейських завойовників Цейльона маркують своє бідне португальське шляхоцтво, пишучи перед своїм пореклом ще і тепер те давне *Don*. Офіціяльно називають їх Англичани *Eurasians* се-то мішанцями Європи і Азії, а між собою говорять про них згідно «*halfcast*», то значить просто: байструки.

Між сею чорною та чорнуватою тьмою сьвітять як ясні пятна білі Європейці, біліщі ще тим, що всі мужчини і жінки одягнені в ясні костюми.

Між народом, що як пчели гуде на майдані, найдеш ісповідників усяких вір. І ті, що Сіву почитають та на знак того чоло собі білим пятном малюють, — і ті, що сьвятий огонь величають, — і буддійські голені монахи в своїх жовтих, а на знак убожества латаних тогах, — і католицькі ксьондзи та протестантські пастори уся-

ких відтінній — і магомеданский годжа у зеленим турбані — усе тут переплітаєсь як у калейдоскопі. Навіть і англійська Salvation-army в своїх уніформах — і вони тут бубнять і трублять, і кричать і сьпівають та віру свою проповідують.

У гарнім садку серед корчів цинамону і струнких пальм стоїть ладна вілля. Miss Higgins, Американка, пані дому, привитала мене і познакомила з цілим товариством.

Було там який десяток джентлсменів, по більшій частині чорнявих natives та burghers і два Американці. Усі natives були образовані люди, деякі бували і в Європі, та скінчили там студії на університетах.

То були члени Theosophical society.

Товариство заложило ся в Нью-Йорку 1875. року.

Основна ідея сего товариства є та, що всі люди рівні між собою і перед найвисшим єством. Усі віри, які є на сьвітї, мають один свій Божий корінь. Дійти до того основного, спільного кореня усіх вір се ціль товариства. Признавати усяку людину, якої віри і раси вона би і була — образом і подобієм Божим, вести життя добродійне на ділах, а не на словах, і тим розновсюднювати віру в братерство усіх людей між собою — се »Божа служба« теозофічного товариства.

—>От гляньте — звернулась до мене miss Higgins на наш Цейльон. Ви бачили, кілька тут рас, кілька — усяких вір. Один на другого ворогує; а із-за чого? Бо сей вірить в те, а той в друге.

Знаєте вже з Європи, які то завзяті, аж сьмішні ворогованя одних против других у сектах одної і тої самої віри християнської. Кожда з тих сект держить себе за єдино спасаючу. Ми-ж видимо і в буддаїзмі і у магомеданстві і християнстві і т. д. певні основні ідеї, котрі є сильні у сїм вірам. Ті головні засади ми й приймаємо. От дивіть: ось Мг. імярек — магомеданин, Мг. — буддист, я з роду протестантка, а ми зішлись і розуміємо себе.

Ми сиділи на веранді і толкували про ту »єдність, рівність та братерство«. А із золочених рам гляділи на нас лиця провідників теософічного товариства: американського полковника Олькота, Россиянки Єлени Блаватської та Німця Гофмана.

— До Філядельфії скличемо конгрес ісповідників усіх вір. Ми певні того, що ті усякі єпископи, годжі, бонзи та рабіни — усі сьвященослужителі прийдуть нам у поміч до взаїмного порозуміння.

»Рівність між собою і перед найвисшим єством, перед лицем Божим!« — звеніли голоси.

Мої думки полетіли геть далеко на північ — до рідного краю.

Малим ще хлопцем був я. На рієдвяні сьвята запросив мене мій шкільний товариш до себе, у гості. »Dworek« се був шляхоцкый... Ми сиділи у теплій комнаті, а вікна виходили на таку саму веранду... Мороз заскрипів під ногами коло веранди... То іде наш мужик, згорблений;

уже ваздалегідь зняв шапку, дарма, що на веранді нікого із панства не було... І проходили мужики один за одним і кожний знімав свою »клепаню« перед порожньою верандою.

Давно уже діяло ся — яких двадцять і п'ять літ від того часу минуло, а мої духові очи все бачили цілий той ряд мужиків, що били покло-ни перед Гесслеровим³) капелюхом шляхотного пана імярек, що сам недалеко — з батька чи діда звав ся по мужицки Костюком, а відтак перемінив своє порекло на шляхоцкний герб і епосіб.

»Рівність... вільність... братерство!«

— Excuse Sir, — звернув ся до мене один джентлмен, — будьте ласкаві, скажіть мені, чи чужинців радо приймають в Австрії?

Я видивив ся на него, не зрозумівши добре, о що властиво єму ходить.

— Я, як бачите, — каже він, — походжу з Burgher-ів, скінчив студії на тутешнім університеті і вступив на службу. Двадцять літ служби відбув я і дослужив ся пенсії 400 фунтів річно. Скажіть, чи в тим річним доходом можна жити у Відни або під Віднем, не по паньски, а так собі, по міщаньски?

— Розумів ся, що можна.

— Мені на старість хотіло би ся важити по чоловічому... Я вам уже казав, що я в бургерів, а знайте, що тут, в кольоніях, лише чистокровні Англичани уважають ся за людей... Я хоть високий урядник, а мене туть перший-ліпший англійський капраль уважав за щось таке

згідне, що він зі мною знакомства вести не буде. В товаришкiм життi нас нiде не приймають, бо я по поняттям англiйским halfcast... бай-струк.

В теосфiчнiм товариствi познакомив ся я з д-ром Орловом. Казав, що походить з дiда Орлова, котрий якимись шляхами прибув на Цейльон i там заложив своє гнiздо.

Гарний, високий був мущина той д-р Орлов i чорнявий як Іспанець. Кiнчив студiї медичиньскi в Шотляндiї i був у Кольомбi головним лiкарем при шпиталю. Ми стали приятелями i розмовляли мiж собою про багато усяких справ.

Заходжу раз до него до шпиталю, бо я затужив за iнтелiгентним розговором iз ним, за тою серiозностю, в якую вiн глядiв на усi рiччi, i за тим, що вiн нiколи не жалував ся на нiчо.

Приходжу до комнати, де лежали хорi — слухаю i ухами своїм не вiрю — дивлю ся та очам не вiрю. При лiжку хорого сидить чорний Сiнгалiєць i читає псалми й молитви — таки наші старославянськi... »Отче наш, iже вси на небесiх, да сьвятить ся iмя Твоє...« а вго слова повтаряє бiдний у горячцi лежачий молодий парубчак...

— Звiдки ти? що ти за один?

— Ваше благородiє, я з транспорту, що вго слав на Амур. Захворiв та мене тут оставили. Нас тут три салдати. От я, та онтой, та там один ще у другiй кiмнатi...

Один із них був родом з Архангельської губернії, другий з Херсонської, а третій був Поляк, чи як він себе звав «католик» з Виленської.

Херсонець — то був наш чистий український парубок із села. Як він урадувався! Як він відразу відкинув усі ті нарости салдатські — «такъ точно-съ» — коли я до него заговорив по сільски... Руки мені брався цілувати...

Сінгалієць, що їм молитви читав, звався по англійськи Mr. Marshal, а по сінгалійськи мав таке довге імя, що я його не затамив.

І він був членом теософічного товариства.

Іду я раз по місті з д-ром Орловом і стрічаю одного знакового військового Англичанина, з котрим я ще день перед тим витався і здоровився щиро. Тепер Англичанин на мій поклін зробив такий вид, як би він мене не бачив. Я просто остовпів і вже пустився до Англичанина питати, що се за поступованя...

Орлов задержав мене.

— Се — каже — не для вас, а для мене. Я сего пана знаю. Ми оба товаришували колись на університеті в Шотляндії. Але що можна в Шотляндії, тут не дозволяє ся. Сей пан на офіційнім становиску, а я halfcaste. В Цейльоні між нами знакомства нема... Ви виділи Mr. Маршала — того, що російським салдатикам молитви читає... Коли тут у Цейльоні був цар Николай II, тоді ще наслідник престоло, то він післав свого секретаря, князя Ухтомского, до теософічного

товариства і зложив на єго ціли значну суму. Пійшла депутація подякувати єго величеству. В тій депутації був і я. Єго величество прийняв нас щиро, по людски, з кождим говорив і про все розпитував. Так само і ціла сьвіта єго величества. Мг. Маршаль їздив з єго величеством на лови і за цілий час єго побуту служив єму за товмача. І Маршаль не міг нахвалити ся, як там по людяному обходили ся з ним... Не диво, — сказав др. Орлов по хвили, — що між провідниками теософічного товариства в Єлена Блаватска, а нема ні одного Англичанина...

До часу збанок воду носить — урвесь і гордим Англичанам.

»Рівність!«... Перед Господом Богом — ну, не кажу... Але рівність між людьми?...

Поки-що справа стоїть так, що панами в так звані Кавказці, а рабами — усі иньші раси. А між білими панами — за найвисших панів держать себе Англичани.

Відкритє Америки, Африки та Австралії і знищенє та оволодїне тамошних тубольців підняло ще більше буту білої раси.

З кінцем сєго столїтя на наших ще очах відбуло ся відкритє Китая і Япана. Чи і тут заволодїють Європейці?

Звісні хінольоги та знатоки культури і норовів тих жовтих народів ворожать на двох. Істория учить нас, що із жовтої раси вийшов Джінгісхан, котрого держава занимала просторонь цілої Азії та половини Європи...

Які будуть наслідки сего розбурхання зі сну того велиття, що дрімав над Жовтим та Тихим морем? Чи біла раса вийде побідником? а в білих рас: чи ся, що хоронить чистість своєї »білої« крові а міщанців пятнує згідним »halfcast«, чи ся, що на своїм стягу виписала ідею сполученя Славянства з традицією Джінгісханського Тураньства?⁴⁾

УВАГИ:

Цейлон — гл. Листи з Чужини т. I. стр. 260

1) **Джінрікен**: візорок на двох колесах для одної лиш особи, а тягне його чоловік. — Звичайний се спосіб їзди в Японії, Китаю та індійско-англійських кольоніях.

2) **Майданом** зве ся по індійски площа.

3) **Ґесслер**, імя звістне із повісти про Теля і Борби швейцарско-австрійскої.

4) **Князя Ухтомского**: Путешествіє Є. В. Наслїдника престола Николая Александровича.

Їз записок моряка.

ІЗ КРЕТІ.

Діяло ся се 1890-го року, коли я перший раз навістив сей остров. А нагода була така:

Був собі чоловік, жив та умер і похоронили ми єго на Креті.

„Був дід Мовька, мав ся з легонька...«
Казка.

Казка, та не цілком.

Се був мій товариш і плавали ми разом на однім судні. А що то значить »плавали«, розуміє достоту лиш той, хто сам ходив по морю.

Ми вертали ся вже в Европу.

Порт-Саїд, се ніби то Африка — а для нас вже віяло Европою по довгім бурлакованю по »чорних землях«. Се вже майже дома.

— Слухай, товаришу, — каже він до мене, — я вже післав телеграму до дому. Мама і сестра приїдуть стрічати нас. Я тебе познакомлю з ними. Сестра була ще підроском, як я прощав ся з нею... Який я радий, який я радий!

І пішов на міст службу держати.

— За тиждень будемо дома! — відкликнув ся він до мене з моста.

— Держи лиш „курс“ домашний та „роби“ вітер — відказав я йому.

На варті зробило ся з ним недобре.

Кріпив ся він, не дав ся — та не міг додержати своєї чотирогодинної служби.

Трясла єго та пропасниця, що набрав ся єї в Африці.

Чотири дні лежав хорий.

Чотири дні? Що се? А які вони довгі, коли сидиш при постели дорогого товариша.

Боже! Боже, змилосоуди ся!

Одної, передпослідної ночі підняв ся він.

Очи єго заблисали.

Не вжеж переломила ся та зловіща хороба?

Він такий молодий, такий крепкий, такий здоровий! Всего двацять пять років.

— Ах, як темно, всюди темно. Мамо, дорога мамо! не вжеж умирати мені?!

До памяти не прийшов уже більше.

Над ранком закликав трубач усіх людей на поміст.

Вийшов і командант із своєї каюти.

Стяг поставлено на пів машта.

— Умер наш товариш, котрого ми всі любили; помер, не побачивши землі рідної, а до неї так близько. Помолім ся за увокій душі єго!

І всі матрови, що стояли рядом на палубі, почали хрестити ся і возніс ся „Отже наш“ до неба на всіх язиках, кільки їх є в австрійській імперві.

І нарядили ми єго на палубі під стягом, а на домовині поставили шаблю й капелюх — і завернули на острів Крету та похоронили єго там на християнськiм кладовищи. І цілий полк турецького війська виступив віддати воєнну честь помершому товаришеви.

А за кілька день прибули ми до дому.

Там рідні ждали повороту єго з довгої дороги.

Ждали — не діждали ся.

Я мусів передати їм сумну вістку.

Серце мені стискало ся. Я, хоч невинний, чув ся переступником, коли застукав у двері їх мешканя, щоби передати їм сю вість.

* * *

І знов я на Креті.

Пішов я на християнське кладовище, щоби помолити ся на могилі товариша і вінець там положити.

Все на сьвітї проходить...

І вінець мій дурниця — і молитва моя невірна пустиця — се лиш спомин товариша.

Усі ми »прах«, як стоїть в Письмі сьвятім.

А поруч могили мого товариша стоять нові могили.

»Johann Kralj, Gefreiter des 87 Infanterie Regts« — »Николай Гринченко, рядовий житомирського полка« — і таких могил із написами і без написів стоїть тут поруч пятьдесять, коли не більше.

Усі вони померли в силі віку.
І за ними плачуть сестри і матери.
За що? по що?
Европейський концерт!
А що дієть ся у нас дома — на нашій
рідній землі?
»Видиш скалинку в оці ближнього твого,
а бревна в своїм оці не видиш».

Канеа, 18. грудня 1897.

УВАГИ:

**Порт Саїд, пристань над каналом Суезким —
гл. повисше в увагах до Єгипту.**

Куди сїялись руські кости?

Із 1864-го року, в памятної війни о Шлезвиг-Гольштайн, — коли то Бісмарк так олавно піддурив Австрію, щоби в 1866-ім дати їй заплату, — списав один капітан генерального штабу ової спомини. В характеристиці австрійських полків говорить він про Русинів:

»Чудо, що се за материял — ті руські полки! При добрім проводі сьвіт із ними добувати можна!... Руський вояк не зважає на смерть. Упав тут, упав там добрий товариш, а сї, що лишили ся в живих — горнуть ся в лїнію. Усе йде, як на ретязци. На кровавім побовищи сї руські вояки поводять ся мов... на майданї вправ перед карнею...»

В 1878-ім році після турецько-росийської війни питали Українці одного генерала-командира, свого земляка, чому то він так нищить українські полки, посилаючи їх на самі небезпечніші місця:

— Таже у вас, генерале, є багато Калмиків, Черемисів та иньших инородців, про яких би о-статочно й байдуже, є у вас і »коренних русских«

доволї, — чомуж ви, скажіть, так нївечите земляків своїх?

— В тїм то й дїло! — відказує генерал. — У Українцїв і характер, і розсудливість, і головно — темперамент. Другі лізуть та лізуть без тямки і пам'яті... Де йде про дїло зухвале, — там не обійдеш ся без людей самосьвідомих. От як ми переправлялись через Дунай. »Ану-ко, хлопці, затягніть пісні!... Вали!« І повалили з піснею на устах, із зав'язем в очах проти неминучої смерті...

— — — — —
 На Шипці¹⁾ стоїть каплиця в честь »погиблих русских салдатов«. Лежать і тліють їх кости — і ніхто не знає імени тих, що принесли своє життя в жертві зану, за »велику ідею русского патріотизма«.

Лиш один з українських патріотів, — котрий в пориві свого патріотизму навіть сховав ся за псевдонім, звеличав ті неповинні жертви, українським віршом »Шипка«.

Вартїйший памятник виставив усім тим неповинним жертвам усяких патріотизмів російський маляр Верещагін, присьвятивши свою »Тамерлянову могилу« з людських черепів: »всім минулим, теперішнім і будущим великим завойовникам«.

»А на Шипці все спокійно!« — підписав Верещагін кровавою рукою иньший свій образ представляючий мужика-салдата замерзлого в сніжній метелиці, а все таки з оружєм на плечи.

— — — — —

Зібрали добрі люди кістяки з побойовища під Маджентою та Сольферіном²⁾, щоб не валялись по землі, і поставивши в пам'ять тих жертв каплицю, розмістили на полицях у мавзолею черепи і кости тих, що через «патріотичну політику» були собі ворогами, а тепер спочивають у суміш, у приязни рука об руку, або рука з ногою чи черепом, — як попало і як подабає добрим приятелям, — Французи, Італіянці і всі народи австрійської держави!

Один череп, здоровий, крепкий, так і видивився на мене. Білі здорові зуби — так і видно — призначені на те, щоби жувати хліб Божий, що єго заробили мозолистими руками.

— Здоров Грицю! — відозвав ся я до него.

— Дай Боже здоровля, паночку! А як вернете до дому, кланяйтесь там моїй Парасці!

— І Палагні! і Марійці! і Дзюнці! — обізвавалось нараз зі всіх кутків, з усіх полиць.

І всі черепи видивились на мене своїми ямками-очима якось так сумно, що я не стерпів. Мене щось сціпило за горло. І я почав, як часом сьвященик з амвони і тим самим тоном:

— Ви сповнили свій обов'язок, обов'язок чести, — ви боролись за ідею — і т. д.

Черепи мовчали.

В книжці для розбудження чувств патріотичних серед вояків стоїть: «Капраль Кравчук кинув ся серед граду куль на знамя французке і з пожертвоуванєм свого життя здер єго, а наткнув на те місце прапор австрійський. При тім був

ранений. За сей учпнок відзначено єго золотим хрестом заслуги.

Серед оиної Адрії стоїть малий островець³⁾, памятий в послідної війни австрійско-італійскої в 1866. році. Там адмірал Теґетгоф побив далеко сильнійшу фльоту італійску. На малім кладовищи стоїть мраморний лев на памятку побіди і яко надгробний камінь для погибших. Тут полягли — стоїть на камені — Василь Кищук, Іван Хомяк, Петро Клішевский.. і багато иньших, котрих імен я не затямив. Земля вам пером земляки-молодці!

В 1840-вих роках, коли то усюди в Европі розбудив ся дух національний і більше або менше глибоко пустив коріня в полки австрійські, — на Італіянців спуститись не було можна. Вони так і перебігали в ряди партії національної. В морській службі австрійській не стало офіцирів, на котрих би спуститись було можна. Тоді то головно-командуючий генерал Дюляй (Gyulai) пригадав собі на капітана морскої служби у відставці — на Івана Кудравского, котрий ще в 1830-их роках на чолі австрійскої ескадри очистив грецкі порти від нападу піратів. І Кудравский не завів покладеної в него надії. Він звязав в одно звено всіх своїх офіцирів і на чолі своєї ескадри завдав багато шкоди Італіянцям.

Про себе в своїй автобіографії пише той Іван Кудравский: »Я походжу з України, з козацького роду. Мої предки служили при Полтав-

скім полку,« і т. д. — Предки плавали на чайках по Дніпрови та по Чорному морю, а їх потомок, австрійський адмірал, пійшов на нагінку на грецьких піратів та італійських націоналів.

— Так то служили ми вірно та щиро і бились за всякі ідеї. «Козаки маладци», «Ruthenische Regimente» — «чудо, що за материял!» — так лящить з усіх боків.

— А дослужились ви до чого для самих себе? — питає мене Американець, котрий зводить усякі ідеї і пориви на практичну основу.

— Та — відказав я — думали ми послужити й самим собі. Увесь нарід устав був за свої принципи і думав устроїтись на широку ногу, щоби великій верстві народу жилось добре. Знялось повстанє широке, якого ще не було видати...

— Ну, кажіть дальше! — зацікавив ся Американець.

— Ми собі вибороли були свободу, чужина з краю забрала ся, і...

— Ну? — допитусь у нетерплячці Американець.

— І завели у себе знов Статут шляхоцкій, той самий закон, против котрого воювали...

— Козюзі по заслузі! — замітив Американець, розумієть ся, по американьски.

- УВАГИ:**
- 1) Шипка: місцевість над допливом Маріци у горах Балкані; пам'ятна битвою в турецько-російській війні 1877. р.
 - 2) Мадженто і Сольферино в окрузі Медіолану звістні з війни австрійско-італійської 1859. р.
 - 3) Себ то Лісса.

М Р У Ч О К.

Вернув я з Пекіна.

Мій »профатин« Юре вичистив мою каюту на диво! Розмалював на біло а всі пряжки і мосяжні клямки сьвітять як золото. По стінах порозвішував миски і тарелі і увесь той япаньско-китайський крам, який назбирав собі всякий моряк у своїм бурлакованю. Дивлю ся — а в куті коло умивалника стоїть на помості моя найдорожша миска — »справдішний сацума«, як мене безпечив Китаець, беручи великі за неї гроші, — а в тій місці пісок.

— Господине, та то я для »мачки«...

— Якої мачки?

— Та я був на березі і найшов малого котика.

У самім кутку на моїй постели сидить, скорчивши ся в клубочок, мале котятко і дивить ся на мене сірими оченятами, як би благо помилуваня.

А на дворі дощ і вітер і мрака.

— Нехай! — кажу — тільки щоби ніякої нечистоти тут не було...

— Прошу пана, оно таке чистеньке, — хвалить Юре, — та й ось піску я привіс...

Оттак то приймив я собі в комірне жильця в свою малу каюту.

Погладив я котика по головці й по хребті і так зачало ся наше спільне житє.

Котик був сіренький з чорними бровами і чорним хвостом.

Сидить він клубком на моїй постелі і все слідить за мною очима. Не вірить мені, азиатське сотворіне...

Увійде Юре в мою каюту, а котик зараз зіскакує радісно і давай ласкатись коло єго величезних ніг...

Любив я свого кремезного Дзльматинця. Щире і добре серце було у тих широких грудях. Та й плавали ми вже із собою довгенько, а плаванє — то велике слово!

— Як назвемо нашого комірника? — питаю єго.

— »Мачка«, господине.

Мачка то по вашому кождий кіт. Назвім єго Мручком!

Наш котик уже зачав був мурликати мру-мру на велику радість Юра. Так остав ся він Мручок, хоть Юре звав єго дальше »Мручка« замість »мачка«.

Плаванє було довге: дні проходили і місяці минали. Із Мручком ми стали добрими приятелями. Мру-мру-мру — так і ласкав ся він коло ніг моїх.

Пишу письмо до дому.

»На морю дня... Дорогі мої!...

Мручок вискочив на стіл, ласкав ся та дивить ся то на мене то на зачате письмо.

— »Мру-мру-мру — пішли і від мене поздоров до дому... я ж твій приятель Мру-мру...«

Вже більше, як двадцять день минуло, а я не мав звістки з дому. Тай почта іде сюди два місяці.

Якийсь біль, наче предчутє яке погане спіпив мене за серце.

В офіцерськїм сальонї менї не сидїло ся... Пішов я у свою каюту, засьвітив сьвітло, узяв книжку з полицї тай став читати. Стрічки мигкотїли перед очима — я видїв букви, та не розумїв нічого. Очи закрили ся, голова сперла ся на руки і думки полетїли до своїх рідних, у рідний край.

Мру-мру-мру...

Мручок царапав мене за чоботи, увагу на себе звертаючи.

Щось тяжкого мов камїнь звалило ся менї на груди.

Легонько вискочив менї Мручок на колїна і ласкав ся і мурличе.

Мру-мру-мру-мру...

* * *

На дворї студїнь, метелиця. Усї вікна зашибло снігом.

А в пекарни так тепло, так мило. Бабуня все ще суютить ся по кухни, даючи всякі господарскї розпорядки.

Я на тапчані коло старої Анни, а вона мені казки шепотом розказує. А кіт, великий, сірий, щирий мій приятель, коло мене мурликає мру-мру-мру..

— Діти! час вже спати! — відзиває ся бабуня.

— Йдемо бабцю!

— »Отче-наш« діти!

— »Оце нас, ізе вси на небесїх...«

— Бабцю, я вже »Вірую« знаю! „Вірую во єдиного Бога Держителя при Повтїйскім Пилатї...«

— Бабцю, правда, що Николка буде в неділю на всю церкву »Апостола« читати?

— Буде, він уже в школі вчить ся, він уже великий.

— »Дай Боже здоровля дзядзьови і бабці і таткови і мамці і мені дай Боже вирости і бути добрим і послушним хлопцем — амінь!«

— Бабцю, а можна мені котика взяти в ліжко?

— Спи, синку, спи!

Славна школа була в Яворові, там на горбочку коло церкви. Усі вуйки і тітки кінчили в нїй науку, а тепер пішли туди і внуки.

Цюцюра звав ся пан учитель, а мав довгі, звисаючі вуси.

— Вуйцю, а у мене будуть такі вуси?

— Будуть, синку.

— А чому у дїдуся вусів нема?

— Бо дїдусь дзекан.

«Буки-аз-ба, буки-аз-ба, баба...» учили ся ми і на крилосї в недїлю витягали тоненькими голосами штурдерне «Іже Херувими». А по службі Божій кликав нас дїдо до себе і давав нам по крейцарю, за те, що добре сьпівали в церкві, а ми складали ті крейцарі кожний у свою скарбонку.

— А тепер, діти, — каже дїдо, ходїть сьпівати инакшої!

І ми сьпівали тую діточу пісню «як жєнив ся воробець»...

— Дзядзю, а заграйте нам «заячика!»

І дїдо брали скрипку та грали, як то заячик по полю скаче, як стрїлець вго пострілив як заячик плаче — — — — —

Настав «тяжкий рік». Прийшла тяжка слабість і смерть і голод на людий.

Перед гайком натовпило ся народу — мужиків і жінок, а всі вихудлі і бідні і нещасні. Дїдо роздавали людям «запомогу».

Школу заперли, і зі школи на горбочку коло церкви зробили трупарню.

А ми хлопці такі раді, що школи нема! З Іванчиком бігали пасти худобу, у Цигана грали на сопівці, і потїк гатили, і нересть ловили.

Сад у нас був великий. Бабуня сама розвела вго... Повилїзали ми на дерева і давай зривати незрілі яблока!... Дїдо покарали мене — на нитці до стола привязали... Се була перша і послїдна моя кара.

У тяжкий рік умерли дїдо і умер наш учитель Цюцюра.

*

*

*

Мене віддали до школи у сусіднє містечко. І на добру станцію дали, і одежину справили і черевики, що мої, до чобіт непривичні ноги дуже тиснули.

— Tu chłopie, ty chamie!

— Чому я хам? ти сам хам!

— Tu po polsku nie umiesz!

Се була перша гірка і болюча капля «цивілізації».

А цивілізация йшла даліще — пішло й житє..

Мру-мру-мру...

А тепер я влаваю по Індійськім морю!

* * *

Приїхали до порту, дістали пошту.

В газеті стоїть між новинками:

«Упокоїла ся в Бозі праведна і щира руска женщина Марія Магдалина, окружена своїми синами, доньками, внуками і правнуками... В. і. п.»

І нисьмо було до мене з дому.

«Бабця умерли та й Тебе згадували перед смертю. Казали: Два внуки були у мене, котрих я любила найдужше, та один тепер десь у Боснії, а другий, Бог знає, де плаває та по яким морю...»

Мру-мру-мру...

Ціле житє так морочить ся і крутить ся, як той безконечний коловорот... І яка ціль єго?..

— *SV* —

Масковий баль.

Сонце жарило, дарма, що се були м'ясниці.
Се м'ясниці в Порт-Саїд.

По вулицях товпять ся народ, маски швендають ся то пішком, то в бундючних каритах, запряжених чорними арабами. Чорноокі і білоокі красуні в повозках кидають очима і не жалують тих своїх поглядів. Вони-ж дами «на показ».

Порт Саїд — се не місто, се не оселя, се лиш прохід, базар.

Їдеш в Африку, чи в Індію, чи в Австралію — се перша стация «чужого світа». З «чужим світом» треба познакомитись, а на се в тут Арабки, Абессинки, Муринки, Гіндуски — чого душа забагне.

Верташ ся назад по довгім бурлакованю по чорних землях — то Порт Саїд знов перша висунена етапа до старої Европи. Тут в Іспанки, Француски, Англичанки, Мадярки і все, чого душа забагне європейска.

Недалеко перед опівночю засіли ми за столом в »Eldorado«.

Товариство наше складалося з »чистокровних Європейців«. Були два Англичани, два Голяндці, один Француз і кількох *natione* »Австро-Угорців«.

Гуторили ми між собою, як народи після вавилонського »столпотворенія«. Була північ, шампанське, карі, очі жіночі — легке порозумінє!

З горда дивились ми »Європейці-джентлмени« на *natives*.¹⁾ *Natives* — то дрянь, зволоч! А до тої зволочи вже по праву уродження належать всі чорно і жовто-шкірі — Неґри, Араби, Гіндуси, всі Левантинці і Мальтійці, навіть Греки, а по часті й Італіянці.

Ческа музика грала європейські танці. Жіночих масок збиралось все більше. Жінки всюди майстри в стидливім відкриваню і в безстидливім закриваню. В Порт-Саїд процвітає »відкриванє«.

Наш стіл заховував ще »благородний джентлеменьско-європейський тон«, дарма, що шампанське кружляло і кождий з нас мав праворуч і ліворуч весело-щебетючі уста та блискучі очі гарних масок.

— Gentlemen, Y propose to sing something! ²⁾

— Nous chantons chacun son chanson! ³⁾

— Bruder, Deine Liebe heisst?

— You must begin my darling! ⁴⁾ — обернувся Англичанин до своєї русявої сусідки.

Вона засьпівала:

Ой я люблю Петруся,

Тай сказати боюся!

Ой біда не Петрусь —

Біле личко чорний вус!

— Vous connaissez cette masque? ¹⁾ — питаю свого сусіда, що вже довгий час живе в Порт-Саїд.

— Pas du tout! Elle ne fréquente pas les divertissements publics... ²⁾

Прийшла черга на мене.

Ой зійди, зійди ясен місяцю

Як млиновеє коло —

Ой виydi, виydi серце дівчино

Та промов до мене слово...

Вона звела на мене очи, вслухувалась, мовби собі що пригадувала, зняла ся з місця і пропала між глотою масок.

* * *

До порту прибуло судно «русского добровольного флота» на імя «Саратов» з новобранцями і з переселенцями у Амурский край.

Взяв я арабську лодку і поїхав туди.

Сотки здорових, кремезних парубків сунулись на помості. Се був час полуденку. З кухні роздавали кашу — розносили її в великих бляшанках. На помості прикучнуло яких десяток кремезних парубчаків, хрестилось широко два, три або й десять разів, а відтак кожний сягав у спільну миску своєю ложкою, що ві мав за

холявою. Богато з новобранців було у салдатських сірих шинелях, а ще більше в різnorodних народних уборах. Червоні та зелені сорочки, зацінкані через плече, високі жовті, чорні та червоні чоботи або і личані ходаки, а на богато головах первоввори »Мономахової шапки«. Се були рекрути, що їх везли до східної Сибіри.

На самім переді судна розтаборились родини переселенців. Старі мужики сиділи похнюпивши голови, жінки з дітьми при грудех ледви-ледви не плакали; лиш малі підростки бігали по помості, борикаючись.

— Мамо, мамо! А диви, чорт іде! — закликало плаксивим голосом мале хлопця і витріщило свої вогкі оченята на півголого хлопця-Негра, що ніс на голові кіш з помаранчами.

З Негром ступала елгантно одягнена молода жінка чи дівчина.

— Не бій ся, не бій ся! — відозвалась вона і всунула хлопця в руки помаранчу.

— А звідки ти малий?

— З Вербівки... А он мої батько сидять...

Сидів там не лиш один батько, а було їх багато, що їхали з Подтавскої та Чернигівскої губернії »в сьвіт за очі« — на Амуру та Ассуру хліба шукаючи. І всіх їх щирим словом потіщала вона, ся добра пані — і жінок і муштин земляків, а дітям роздавала овочі та колачики. Любав до людскости то се, що держить сьвіт увесь...

Я подивив ся на сю паню. Наші очі зустрілись. Я хотів єї щось запитати — питанє стояло на язиці, та язык не шевельнув ся.

— Якор знімають! Всі, що не приналежать до судна, на беріг! — кричали на помості матрози.

Моя лодка стояла при східцях.

— Ходіть до моєї лодки! — предложив я їй свої услуги.

— Спасибі!

* * *

Я рішив ся.

— Ви вчора співали »Петруся«?

Румянець виступив їй на лице. Їй стидно було за »Eldorado« і ще більше стидно за сей євангельський вчинок на помості »Саратова«.

»Маруся Федоровна, дочка — — з Київщини«.

А! стара казка! Нещасна любов... розгнівана родина... утеча з дому... треба добувати кусок хліба і т. д. і т. д... Шевченко змалював нам свою »Катерину«...

Маруся Федоровна тепер demi-monde в Порт-Саїд.

В грудни 1897.

УВАГИ:

1) Natives (чит. «нетівс») називають Англичане в своїх колоніях заєвропейських місцеву людність в протиставленю до Європейців.

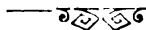
2) Панове, я вношу засьпівати дещо!

3) Кождий з нас засьпіває свою пісню!

4) Ти мушиш почати, моя люба!

1) Знаєте сесю маску?

2) Зовсім ні! Вона не заходить до льокалів публичних.

Із гір Гімалаяйських

(Одна картина в подорожних споминів, списана по поводу
депутатії у Відни).

Передне слово.

Там у Гімалаяйських горах живе собі наро-
дець. Сіккім звуть ся вони. Живуть по сей та
по той бік гір Гімалаяйських. По сім боці числять
ся вони підданцями Empress of India, по другім
боці вони підданці царя китайского.

Віри вони буддійскої. Мають свого — як
би то сказати, папу в городі Ласса (після ан-
глійських карт Lhassa). Всі Сіккімці узнають
єго головою церкви буддійскої. В давні часи
був він вибраний владикою — заступником
прав сіккімского народу. Ті часи вже минули, а
все таки сяку-таку власть він має. Звістно-ж
„The church ant the sword rules the world“ ка-
жуть Англичани — Krummstab und Schwert be-
herrschen die Welt кажуть Німці, а по сіккімски
скаже ся: пани тішуть ся, а мужиків хребет болить.

Печаток.

Настала раз буца в англійско-індійській ім-
перії.

Сіккімці народ цікавий, жвавий і головно ретельний. Кому віру запряг, слово сьвяте дав, то й додержить.

Коли я їх бачив в Гімалаяйських горах в оселедцем на вибритій голові, в широчезних шараварах, нагадували вони мені козаків, котрих я не бачив, а лише в образів знаю.

Viceroу (віцекороль) англійський пустив універсал: „Чиню усім козакам і посполитим і кождому з осібна відомо.... Вставайте хлопці! ратуйте державу! Queen (королева) of England, Ireland and Empress of India“.

Встали, ратували. На варті навіть стояли у Windsor-i. Кажуть, на чньші регіменти годі було спустити ся.

Середина.

Роки минали. Инакші часи настали, инакші порядки. Торговля і промисл почали процьвітати. (Так стоїть в Acts of parliament).

На виставі, котру устроїв „край“ та котру відвідав сам Duke of Wales, показав ся ясно усему сьвітови поступ, культура і цивілізация.

Однак мужики Сіккімці не йняли віри сему „процьвітові“. Їм стало тісно. А треба ще знати, що мужик сіккімський на поживу дуже умірений. Бараболя! бараболя! бараболя! Добре ще, що віра їх буддійска наказує богато посту, так вони постять, постять аж курячої сліпоти дістають.

Між ними пійшла гутірка, що там по тім боці Гімалаяїв дав цар китайський землю з лісами, пасовискама і всякими достатками, та ще

й людей добрих закликає. От пустилися Сіккімці у той рай блажений, притьмом пустилися в обітувану землю тураньську.

Зачудував ся сьвіт! „Та як же з під ліберального правління, із під законного скиптра, із під конституції (у Сіккімців в свого рода нове видане конституції) та у ярмо китаїське? Се неможливе! се інтрига! се воняє таєл-ами китаїськими!“

Ловлять Сіккімців по горах, по вертепах, ставлять перед суд. Судять та засуджують за головну зраду §. 1892 кодексу карного. — Мені розказував один судия, котрий мав діло з сею справою, що раз привели перед суд жінку, зловлену на горячій учинку втечі. Переправляла ся через річку граничну з троїма дітьми — зловили. Перед суд з нею! Вона тремтить, плаче, діти на-пів голі ридають. „Хліба дайте!“ просить. „Я — казав мені судия під секретом — пустив єї на волю, хоч провина утечі була ясна як на долони, лише наказав строго, щоб єї дати під надзір, аби ще раз не втекла“. Але се тайна. Таких тайн я знаю більше, лиш не сьмію розказати, бо повірено мені їх під словом чести.

І стало спокійно. Мир і благодать!

„Тяжко жить на сьвіті, а хочеть ся жить“ — роздумують Сіккімці за своїм поетом.

Не можна в Туран — давай за Океан! На „нашій не своїй“ землі вже жити годі! Ще й плакати не дають! Все оно, де пропадати! Не мож у Туран, давай за Океан!

Зібрали ся на раду оставші Сіккімці. »Нужда! нужда! нужда!« Тільки й бесіди було.

— Ідїм до Queen — до нашої матери! — загомонїло з одного кута.

— Ідїм, ідїм! — відгукнув ся увесь збір. — Най матір згляне ся на нас бідних. Вісегоу наклепав на нас... Самі йдемо до матери та розкажемо, що нас болить, що нам щемить у серци, що нам жити не дає...

І вибрали сердеги з поміж себе послів, та вибрали цїкавійших, щоби, мовляв, не застрашив ся перед маєстатом та щоби усе достогу розказав, як і що.

І стало ся чудо невидане! По вулицях столичного города показали ся чубаті голови, широкі шаравари, опанчі і клепані — та все кружляли коло королївскої палати.

-- Оттут живе наша матір! Побачимо єї ясне лице. Завтра пійдемо та все розкажемо.

Конець.

Тут усього по порядку розказати годї, бо вісти суперечать одна другій.

Одно лиш певне, що вірних Сіккімців не впущено до палати. Не то до сїний, але й у двір не пустили. А вони сердечні так щиро надїяли ся, що хоть у вікні побачать ласкаве обличє своєї матери. Лише щось пятьом людям дали дозвіл явити ся у неї з чолобитем вірнопідданих Сіккімців. Та ще розказують що матір анї словом не розпитала їх про житє-бутє, та ще й докоряла, особливо тим, що були із жреців буддїйских.

В тім ділі відомо лиш те, що Вісегоу, побоявши ся о себе, поспішив чим мога скорше перед обличчє Єї Милости. Може знов що наклепав на Сіккімців! Вже-ж милійша своя біла кожа ніж кожа blackman-ів — чорних мужиків.

Напевно-ж відомо ще лиш таке: Один із головних радників, той, що орудує гріцми взятими з Сіккімців, поганьбив їх таки на добре: »Ви сякі-такі сини! звідки ви гроший набрали їхати такі сьвіти?!« А коли бідні Сіккімці божили ся на свої чуби та на латані опанчі, що поїхали за своє та що у них не то tael-ів але й апас-ів нема, то він відгукнув ся на них: »А все таки у вас гроші є, коли робите собі такі прогульки... Ви богачі! Я вам покажу! Податки на вас!“ — і лопнув дверми.

На сім справа скінчила ся.

Post scriptum.

Не вже-ж скінчила ся?!

Подаю ще кілька заміток, слів і думок, які мені удало ся захопити з уст вертаючих Сіккімців. Метушня і гамір був великий. Тяжко було все зрозуміти.

— А що-ж то ми? чи ми піддані другої кляси? Нас лише чорнять, підозрівають, ганьблять... Чи то має бути метода до впоюваня в нас вірнопідданчих чувств?

— Пст! тихо! мовчіть! В серце заховай собі кождий те, що думаєш...

„Малчать... по сему бить“ — то лише в царстві тураньскім! У нас конституція.

Тут счинив ся страшений гамір.

— Пст! поліція! поліція!

Потім знов:

— На яку нам теер ступити?

— Чим гірше, тим ліпше. Чим дужше нас тиснуть, чим тугійше нам стане, тим ліпше для нас. Полова відділить ся від зерна. Остане ся сама криця. Криця... зуби... Від'їдай ся!

— А як і криці не стане?

— Так пропадай! Котюзі по заслузі! Коли не вмівш жити, так загибай!

Потім знов:

— Ліси, пасовиска, — відозвав ся з кута котрийсь мужик Сіккімець.

— Так, так! більше простору, більше воздуха для мужика і мужицкої праці. Се оклик, під котрим нам лучити ся та не спорити про марниці...

— »Justicia fundamentum regnorum« — читав я па воротах королівської палати.

— »Gerechtigkeit« то оклик і нашого Viceroy.

— Був дід Монька, мав ся з легонька, черापяна хаточка, капустяна шапочка — ладна се байочка, чи ні?

— Nimmst Dir was, so hast Du was!

Tra-la-la! tra-la-la!

На березі Адріатицького моря.

Сиділи ми на веранді готелю „Stefanie“ в Аббациї, глоточками попивали чорну і курили цигаро, як яло ся усім джентлеменам, що скінчили свій обід.

Чи завважили ви сю дуже важну річ, як то жолудок впливає на ціле єство чоловіка?

Ви самі бачили, які ті усі пані і панове мовчаливі перед обідом, звірюкою дивлять ся один на одного — тепер же, після обіду які всі привітливі і гуторливі!

Пригадав я собі, як то раз одна молода а дотепна панночка вказала мені після доброго обіду на одного молодого панича.

— Дивіть ся — каже — сей панич ось свідчив мені за обідом своєю любов.

— Поздоровляю з заручинами!

-- Ні, не се! От що я єму відказала: »Коли ви се все, що ви мені тепер кажете, повторите завтра натще серця, тоді я вам повірю, а поки-що я приймаю ваші слова за наслідок

обіду, ясного сьвітла, гарних дамських туалет і т. д.

Після обіду сама пора до ладної приятельської гутірки, або до того, що Німці зуть *Vierpolitik*.

Як-раз по-при нашу веранду проходили ново-хрещені православні Кобургські принци з Болгарії.

По приятельски, як се личить добре вихованим джентлеменам, погугорили ми про справу болгарску і рішили єї.

— Високоуроджені князі грають на народах, мов жиди на біржи, — відозвав ся мій сусід. — Се свого рода *Alliance israélite internationale*. Сьогодні Болгарин, завтра Англичанин, або Русский або Німець...

— Но-но! — відозвав ся спортсмен, — се вже дивно в тій здемократизованій суспільности. Усяке мужичє держить себе за рівню найвисшим расам. Між кіньми, між псами, між усякими животинами уважає ся на расу, на походженє — лиш між людьми ні! Кажіть, що хочете, а Кобурги — що так виражусь по спортовому — то арабска раса.

— Правда, правда! Усюди, де лише треба, дають вони *prince consort*-ів.

Слово *Alliance* упало.

Ми рішили, що в Польній без сумніву жиди проляли неповинну кров християньску. Шульхан-Арух для жидів закон, а не наша християньска мораль. »Не сьмій споживати падлину, але коли чужинець застучить до твоїх воріт, то

можеш єму падлину даром дати або і з користю продати».

— Читали ви бесіду Шнайдера в парламенті австрійскім? Цілий наклад мали закупити жида, але я отсе дістав відбитку стенографічного протоколу.

— Справді, чому воно так, що де би жида не жили, усюди їх ненавидять і призирають, навіть їхні одноплемінці Араби в Арабії та Альжирі? Чому ніякій иньшій расі, ніякому иньшому народови не роблять таких закидів, як жидам? Ні, воно щось є у тій кровавій казці.

— In der Rasse liegt die Schweinerei —
Was er glaubt, ist einerlei.

По-при наше джентлеменське товариство проходили різні високі гості, котрих іменами величає ся гордовито всяка Cur-Liste.

Князі Долго- і Короткоруки, графи Толсті і Тонкі, польські Надентовичі-Ословські, вкінці малярська і польська нова шляхта, котрих предки ніколи не воювали проти Турка й Татарина, а котрих дорога в Европу ішла через Червоне море во время фараонське.

— Чи є ще у вас, in Polen, яка шляхта?

— А то раз! — відповідаю, — ще й яка! Choć bieda, to hosc... на мужицку мошонку.

— У вас там справді діють ся дивні річи. Людей обкрадають у білий день, злодіїв увільняють, мужики з біди та нужди утікають у сьвіт за очі...

— Да, да, в самом дєле, — озвав ся руский дипломат. — Кілька літ тому галицкі „христя-

ни“ кинули ся гурмами утікати до Росії, просили ся на Кавказ, навіть на Сибір...

— Так, утікали туди. Опісля були в тій справі карні процеси. Наші домородні панове-управителї причепили тут православів та рубель, den rollenden Rubel, а властивих причин не бачили. Не бачили голоду, тифа, віспя та мужицької безпорадности, того плоду вікового шляхоцко-польского виховання, запоморочуючого душу і серце. У нас, на жаль сказати, ще й тепер у польского шляхтича мужик то »bydłec«. А навіть урядові сфери так споріднили ся із шляхотскими пересудами та поглядами, що...

— Das entspricht nicht dem wahren Sachverhalte.. entschuldigen Sie! — озвав ся елегантний джентлемен. Русини мають законами запоручену рівноправність із Поляками; що більше; Поляки дали їм добровільно і рускі школи і гімназії і університети. Що Русини культурно стоять так низько, що із своїх прав не користають, се чей-же не вина ні польської шляхти ні уряду.

— Ваша правда, але не вже ж за свою безкультурність винні мужики самі? А відтак знов — що дїє ся з тими всіми щирими Русинами, що старають ся піднести культурно той нарід, що скликають віча, що закладають товариства, читальні і т. д.? Чому вони, усі ті люди в очах домашних верховодів w'ichrzyciele, радикали, шизматики, москалі і т. д.? Або ті сьвященники?

— Książdz niech pilnuje ołtarza, a do polityki nieхай не мішає ся!

— Не вже ж? — кажу. Чи у нас буде инакше йти житє національне, як ішло в Чехії, в Мадярщині між Словаками, де сьвященики і лишень сьвященики на початку стояли за Христа і свою бідну, понижену цаству?

— Będzie inaczej! za to ja ręczę! — і тут між зубами висковзнуло йому ся панови слово, котре я переведу італіяньским *fiol'de' un can*. Видко, наші сьвященики напсували єму много крови...

— Чи всі щирі і правдиві Русини мають спасатись після ц. к. шляхоцко-польскої рецепти? Чи ви хочете, щоб ми, Русини, уважали нашу рідну землю, нашу країну, за *Feindesland* для себе? Ви-ж знаєте, що не лиш мужики, але на жаль сказати і чимало інтелігентних Русинів покидає край і тиняють ся по Босніях та й по инших провінциях, де їх цїнять по заслугам...

Наша дебата почала принимати неджен-тлеменьский оборот. На візитовій карточці сего пана стояло: к. к. *Bezirkshauptmann von* (имярек).

Музика циганьска у парку заграла имн Бурів. Уся публика зняла ся і сьпіваючи разом той величавий имн, підняла протест усіх цивілізованих людей проти насильства, деспотизму, злодійского шахрайства і національного гнету. Між тими протестуючими за права мужицкого народу був і пан ц. к. староста.

Бури-мужики так далеко, а мужицка руска нация така близько — — — — —

Децембер 1899.

По морю плаваючи.

В журналі Nineteenth Century, April 1897, читав я статтю »The Ethics of Empire«.

»Гуманісти — стояло там — кажуть, що кожда нація має сьвяте право на ту землю, котру замешкує.

Хто дав націям таке право?

Історія всіх народів Європи показує, що ті землі, на котрих вони тепер сидять, заняли вони силою. Силою вони їх взяли, силою і держать їх — і збруєю в руках готові вони боронити свого посідання.

Моральне право?!

Мораль в тім хиба така, що се обняте в посіданє діялось в давну давнину.

А яка-ж мораль в тім, коли яке-небудь чорне племя в Африці таки у наші дні, на наших очах виганяє давних посідачів і само розсїдаєсь на їх місци? Чомуж би на їх місце не мали йти кольоністи цивілізованого народу?

Після історії Банкрофта було в XVII. століттю на цілім великім просторі між Гудсон-бай

а Міссісіпі 180 тисяч Індіян. І жили вони кочуючи і різали один другого, витинаючи скальпи.

Невже-ж плакати над пропавшими Індіянами та розбиватись над тим, що на тих Богом спасаємих просторах живуть мільони білої, цивілізованої англо-саксонської раси? Се не призначене цивілізованих народів, щоби в імя якоїсь химери »пражились у власній юшці« (stewing in their own jasice) у вузких границях своїх земель, коли на величезних просторах виють вовки в постати ніби-то людських єств.

А як воно стало ся, що ми, Англичане, запанували над цілим сьвітом?

Всяка нація — то лиш частина людського роду, що через унаслідженє від предків та через внїшні обставини представляє з себе певний стереотипний характер в кождім зглядї — духово і тілесно.

Ті мушцини і жінки англїйського племені, що тепер, в сю хвилю ходять по сьвітї, вони не творять ще британського народу. Вони обовязані минувшинї і відповідають перед будучностию, перед своїми наслідниками. Минулі віки зложили наш національний характер на взір і під впливом мужів, котрих величи духа весь сьвіт чудує ся.

Народи як і одиниці — або силою волї, характеру культурно розширяють ся і ростуть, або пропадають, а поки-що йдуть в зависимість, в »холопи«.

Се закон сьвіта.«

* * *

Отвираю пачку руских письм, що припесла мені сьогоднішня почта з австрійської Руси:

»На почтовім уряді в . . . нема ще руских карт кореспонденційних!« — Плач.

»Знов зневажили рускі сьвята!« — Слезі.

»При авансі в суді поминули руского урядника!« — Плач.

»Учителя (імярек) перенесли на Мазурцину!« — Слезі.

»Кулка розвивають ся, »Просьвіта« ні!« — Плач.

»Жид Мошко зруйнував ціле село лихвою і горівкою!« — Слезі.

»Отворилось жерело нафти, спровадили робітників Американців та Мазурів!« — Плач.

»Рускі мужики мандрують до Бразилії!« — Слезі.

Відтак знов з Америки допись:

»Наших людей ніхто не поважає, обходять ся з ними гірш як з Неграми та Індіянами!«

З України:

»На Поділю та на Волини забирають німецкі кольоністи землю нашим мужикам!«

»З Полтавщини та Чернигівщини мандрують люди на Амур та в Уссурійський край!«

А відтак знов з Галичини:

»На соборі зобовязали ся всі писати до всіх урядів по руски. Зобовязались, та не пишуть!«

»Хрунь (імярек) тут, перекинчик (імярек) там!« — Плач, слези! плач, слези!

* * *

Филі колишуть судно, а машина все трр-трр-трр! — тур-тур-тур! Прорізує море і йде, йде на перед.

Йде машина — іде житє одиниці, йде житє народу.

Филі шумують — машина клекоче.

Із того гамору і з того шуму чую:

— Де-мо-ра-лі-за-ція! Де-мо-ра-лі-за-ція!

А машина все в такт:

— Ко-тю-зі по за-слу-зі! А-бо пан, а-бо про-пав!

В тім голос якби в неба:

— Ха-ра-кте-рів! Ха-ра-кте-рів!

А филі:

— Ме-di-ce cu-ra te ip-sum!

* * *

— Пугу! З лугу! Хто в Бога вірує, на Татарина!

А тої поганой Татарви намножилось на нашій сьвятій землі!

На нашій, не нашій...

Нашій! — бо хочемо, щоб вона була наша!

10. XII, 1897.

СВЯТ-ВЕЧІР.

Вітер ледви-ледви виправляє наші вітрила.
Судно сунєсь поволеньки на перед, а довжезні
океанські філі колихають нашу лушпину, як ма-
ти гойдає колиску з своєю любою дитиною.

Сонце бє, парить, жарить. Підекваторияльна
околиця.

Свят-Вечір.

Матрози і підофіцири засуятились. Там на
„ргове“ (переді) лагодять вправні старі матрози
святне деревце.

Деревце бідне, із вінчиків з прутя. Обвішали
єго червоними і зеленими паперцями, обзелени-
ли листєм капусти, навішали горіхів та посипали
єго клочками вати.

Біла вата нагадує нам пластинки снігу —
родинний край студений.

А тут так сонце жарить!

І в офіцирській каюті пишає ся святоче
деревце. Зеленою краскою прикрасили патик. На
него насипали пожовклі вже галузки пальм, що

їх взяли зо собою ще із Занзибару, начепили горіхи позолочені капсулями з фляшок, і помаранчі десь найшлись, і ланцухи папірові червоні та зелені, і кошички з дарунками, і свічечки маленькі.

З дому прислали мені ще заздалегідь перед виїздом з Європи маленьку яличку в горшку. Поливав я її і хоронив в своїй каюті — сю вістунку з рідної землі.

Пожовкла вона, шпильки пообпадали. Умерла смерічка під пекучим сонцем.

Усе тут гине — лиш чоловік, він один ще видержує і до всего приноровлюєсь...

А сестра пише мені в посліднім листі, що дістав я его тиждень тому назад:

»У нас на селі сніг, і санна така ладна, і мороз тріскучий. Страх, як ладно і весело! І коники тато дібрали паристі, молоді, булані — санкуємо ся. І бабка у нас були, і Тишковецькі. Так було весело! Жаль, що тебе з нами нема...

»І вечері тепер такі ясні, такі веселі, і зьвізди світіть...

»Усего добра Тобі желаємо з сьвятами Різдвяними і згадуємо Тебе і цілуємо Тебе сердечно....»

А тут так горячо!

Вечерів так милих нам тут нема. Все, як би пересік. Горячий, ясний день — темна ніч.

Засвітили свічки на деревці — і ми засіли до стола до сьвятої вечері.

А там дома, далеко, стіл заставлений білою скатертю. А під нею отава, а під столом сніп соломи....

Усі, усі ми з'їхались, ціла родина. Се у нас вже така установка, щоб се родинне сьвято сьвяткувати у-купі.

І нам усім так добре, так любо, так весело!

Двері з-надвору відчинились і в передсіню дав ся чути стукіт замерзлих ходаків. І пішли вони всі до пекарні відгрівати свої скостенілі сустави.

— Панове коляднички! — Чуємо!

— Познймайте шапочки! — Слухаємо!

І пішла »коляда« наша стара гуцульська — не після приписів догмату, а все-таки така добра, така мила — і всі ті захриплі голоси старих газдів і всі ті лиця їх почервонілі від морозу та ще з инесем на довгих вусах.

— Панове коляднички! — Чуємо!

»Дай Боже сій хаті усякого щастя, і жита й пшениці, всякої пашниці...«

І відтак усі газди стали »у круг« і почали »плєсати«.

Ой дана, дана!

З вечера до рана...

Слів я вже не тямлю, діялось воно так уже давно...

Але в моїх грудех заграла сімфонія на тон старої гуцульської коляди і »плєсу« — і грала, і грала, і гуділа...

Тут слова до нічого!

Листи з Чужини.

15

І під звуком її відголосу я переніс ся в свої сторони. І я був у той Святий Вечір між ними.

Я був — присягаю! Від того дня я і вірю в телспатию.

Колядувати почав старший брат церковний Петро Столащук-Лисуняк. А «плесом» проводив Іван Пушкар, присяжний. І Іван Паламар був там між газдами, і Петро Шульгис-Франчук, що родив ся від Німця Франца Шульгиса та вже тут цілковито пристав до громади, і Василь Шкрибляк — і моцний. Никифорчук, котрого дід, як розказують, ще з Довбушем «ходив»...

І «плес» той поважний, релігійний. Танець той виводили наші сивоголові газди, якби Богу молили ся.

І єсть дві річи, що найдужше ворущать серце людске. Се любов і віра. Дятого єсть і танці любовні і танці релігійні.

І я знаю, що для мене була прилагоджена посуда за столом, і дарунки під деревцем. І там були й дарунки від мене для всіх.

І я був за столом.

І я цілував ся з усіми і частував всіх гадів, що нам прийшли колядувати.

І вийшов я з ними на двір провожати їх... І небо ясне із зьвіздами...

Та на небі не наші зьвізди!

Полудневий хрест не то, що наші небозводи.

Удалили в дзвін чотири склянки!
Північ.
Пісні різноязичні затихли.
Матроз на переді закричав протяжно:
— Alles wohl!
Року 1889.

Ми нарід старокультурний.

Як то ми всі урадували ся, коли один принц пануючого роду, бувши у нас у гостях, сказав про нас се памятне слово.

Ми нация старо-культурна!

Так, так воно і є. За нами тисячлїтна культура! Ми Турків, Татар побивали, цивілізацию своїми грудьми боронили, злучили в собі обі течії: східно-візантійської і західно-римської культури.

Ми нация старокультурна!

А однак...

Читав я про провідника англійських робітників — Вгоок здаєть ся его імя, — як він став на їх чолі та боронив їхної справи. Робітники в парламент его вибрали і постарали ся о те, щоби він, коли вже єму Господь дав такий талан, міг се робити без журби, без клопотів о своє жите буденне. »Посвячуєш свій ум, свою іскру божу для нас — так ми даємо лепту і для тебе«.

У нас — хвала Богу — мораль горожанських обов'язків стоїть инакше. Для всякого чоловіка, що визначає ся у нас таланом, чи письменським чи політичним, словом: для всякого, хто чує в собі іскру божу, ставить загал инакші, висші — ідеальніші вимоги. »Ти мушиш се робити, бо се твій обов'язок«.

І роблять вони у нас своє діло, роблять — із патріотизму. У нас воно так, бо ми нарід старокультурний.

Зїздив Станлей в поперек Африку, світовий відкрив, нову державу заложив. А устроїла се все газетка New-York-Herald.

Лондонська Times держить на цілім світі своїх газетярських амбасадорів. Живуть вони там за гроші газет, сиріч передплатників.

Фе! гроші!... У нас справа стоїть инакше. У нас усе а патріотизму. Ми нарід старокультурний.

Живу я за границею, — мої діла так уже зложили ся, — а все таки душа рада би до раю. Своїм рідним духом хоче ся подихати... Газети держу, журнали, щоби з них той вітрець домашній на мене подунув...

І той вітрець домашній — се *imponderabile* нашої домашньої старокультурности — віє в кожній звіточці з рідного краю.

»Умильно просимо (ми нарід дуже чемний, стара культура!) наших високоповажаних передплатників, щоби аволили вселаскавійше поспішити«... і т. д. і т. д. Всно як ластівочка ве-

сною у воздухах миготять на чолі всякої газети.

Як то мило, як то сердечно, як то ріднею пахне! І канон із народної мудрости в на се: »Хитро-мудро не великим коштом...«

Позичить земляк книжки. »Чув, — каже, — що вона цікава, прочитати хоче ся«. — »Возьміть!« — І пиши: пропало! Книжку дай прочитати землякови — „камінь у воду...«

Пише раз до мене земляк — се був один слунай, який більше треба може записати на карб личности, а не нашого старокультурного загалу, — пише: »Брате мій ріднесенький, товаришу любий! поможи, бо пропадаю. Халепа зложилася дуже немила... Будучність моя... і т. д. і т. д.

Добрий се був товариш і щире серце.

»Чим хата богата, тим рада!« А тепер: „У сусіда хата біла, у сусіда жінка мила...“ У великі люде він вийшов, і міністром може буде, — у нас тепер міністрів шукають... »А у мене ні хатини, ані жінки... Щож? не баную.

Запогребувало ся мені щось із краю рідного. Мале діло було: адреси одної особи мені треба було і кілька номерів газети, котрих я не міг инакше роздобути.

Пишу до одного земляка, — ми добрі знакомі були, навіть приятелювали колись. Жду, жду... І день іде, і ніч іде, і голову схопивши у руки дивуєш ся, що — вже й місяць минув.

Пишу до другого земляка. Жду, жду, — не діждав ся.

«Grüssen ist Höflichkeit, danken ist Pflicht, Pünktlichkeit ist eine Tugend» кажуть Німці. У нас не так — ми все робимо инакше, бо ми нарід старокультурний.

— Читав я Mr. Buxton-a*) опис нашої Галичини, що появил ся в журналі The Nineleenth Century 1897. р. Злив ся я дуже на сего Англичанина, читаючи его вражінє з мого краю, але тепер, коли я сам знайшов ся в клопоті, я з болем серця скористав з его рецепти і пересвідчив ся, що вона дуже вигідним средством на нашу старокультурну питомість.

»Без жида ані до порога!« — се рецепта Букстона.

Написав я кілька стрічок до Сруля. »Треба мені се й те«. Сруль залагодив мою орудку і рахунок предложив. Благодать і спасибіг! Time is money.

У Струлевім рапорті нема нізапевнень глибокого поважання, ні вдячності, ні иньших наших питомо-культурних фраз, але в факти і в точність. Сруль старозаконний, але новокультурний.

Мої-ж дорогі земляки все ще ждуть »оказії« як було небіжка бабуня, що лиш »оказивю« пересилала письма рідним.

Давно вже, дуже давно, як я дома не був. Ясна річ, що я відвик від рідних обичаїв — потурчив ся, побісурманив ся — та й вже стра-тив той наш питомо-старокультурний спосіб, як поводити ся із земляками... Через пустиці кров собі псую.

Недавно тому здибав я на чужині одного чоловіка, що мимо мого побісурманеня таки пізнав у мені »малороса«. Від него учув я отсю приказку:

А ми по дорозі йшли?	— Йшли!
А кожух найшли?	— Найшли!
А ти єго взяв?	— Взяв!
Та деж він?	— Хто?
Та кожух!	— Який?
Та ми по дорозі йшли?	— Йшли!
А кожух найшли?	— Найшли!
І т. д. ad infinitum.	

От спосіб »малоросийської хитрости«, та наше галицке »не було часу подумати«, та »се діло треба розжувати«, та »хитро мудро не великим коштом«, та »моя хата з краю, нічого не знаю« — отсе наші питомі признаки старокультурности нашої.

А саме се слово стало для мене таким ненависним, що вікому не раджу, кому кости милі, назвати мене сим епітетом...

В грудни 1897.

УВАГИ:

*) Хто цікавий довідати ся, як Букстонів слуга Африканець Сомалі глядів на нашу землю і які були вражіння сего некультурного негра, най загляне до оригіналу з лютого 1897. р. —
Прим. Авт.

Мої знайомі.

(Ескізи з колмишньої рускої кольонї у Відни).

I.

Ritter v. Калина, Ritter v. Голова.

В Academische Lesehalle читав один галицький жидок — що як всі вьнші польські та рускі жидки поперешивались як мога скоро в німецких лібералів — відчит »Ueber die Ruthenen«.

Жидок говорив добре.

»Русини — казав він — стратили свою шляхту. Руска шляхта — звісно, як усяка шляхта — пішла туди, де лекша нажива, пішла годуватись у Поляків. Але у Русинів є нарід, нарід живий, крепкий, патріотичний. Таке у него і духовенство, а що воно жонате, то звязане усіми нитками з рускою суспільністю. Не меценати, але хлопи і попи поставили своїми крейцаровими складками такі інституты, як »Народний Дім«, »Просьвіта«... та й т. зв. бурси для образования молодїжи...«

Розхвалив нас жидок! Се діяло ся в той час, коли німецькі ліберали почали щось не довіряти польській шляхті. Русинів, тих глуповірних своїх сателітів, вони вже давно покинули, а через невіру польського «кола» не знали, на яку дорогу ступити.

Почала ся дискусія над відчитом.

Бесідник наш (з Русинів) зазначив з історії наші змагання до культури, до демократичного принципу, до автономії... Щоби приблизити ся до розуміння Німців, натякнув на Мазепу і Полтаву (хто з Німців не бачив Мазепи бодай в цирку Ренца?!). Але ми — сказав він — на рід не для Німців, не для Поляків, не для Москалів — ми хочемо жити для себе. Ми готові приступити до союзу з Німцями — тут він підбасував німецькій культурі — але нехай і вони будуть вірними союзниками, а не так, як то показує історія послідних років...

— Браво! браво! Ruthene!

Потім встає молодець — синя буршівска шапочка на голові.

— Gestatten Sie mir ein Wort, ich bin auch ein Ruthene — почав він плавчо свою німецьку річ.

Ми Русини у Відни знали ся всі лично і могли почислитись на пальцях — а тут диви! і сей Русин! Ми счудували ся.

— Щоби між Русинами — говорив дальше той Ruthene — були лише самі мужики, як то сказав mein Hochverehrter Herr Vorredner (наш руский Bursch виражав ся дуже чемно і делі-

катно), то — нехай мені простить — він розминувся з правдою. От і я Русин — Ritter von Калина, і сей мій товариш Русин — Ritter von Голова, і от сей — Ritter von Гафенко...

Ми оглянулися на тих молодців у синих шапочках.

— Наші предки — говорив даліше Ritter von Калина — проливали кров за віру... ми Відень ратували від Турків і т. д. і т. д. Ми горді тим, що ми — Ruthenen vom Adel. Шабля є, була і буде нашою девізою!

Наше товариство у Відні голосило тоді з гордостю демократичні засади, аж тут диви! — Ruthenen vom Adel чистої крові!

Ми познайомилися. Запросили їх до свого товариства.

Руске слово тяжко йшло нашим Ritter-ам. Ще про звичайні речі сяк-так, але в довгих спорах вони ховалися в німеччину.

Ritter von Калина був Буковинець, мабуть син православного попа, а Ritter von Голова — побуковинський, на німецько-ліберально-буковинську масть перелицьований, Галичанин. Третього Ritter-а я більше вже не бачив. Налезали вони до німецького Burschenschaft-у »Silesia« і з гордостю носили свої сині відзнаки.

Між собою говорили вони по більшій частині по німецьки, дарма, що Ruthenen.

— Чому ви — кажуть вони нам — у своїм товаристві не заведете шаблюки? Шаблюкою їм по пиці... тим Ляхам, чи Москалям, чи й Нім-

цям... Се найліпша відправа! Що допоможуть спори на язики?!

Ritter von Голова та Ritter von Калина взяли на себе провід і давали нам лекції у фехтунку. Наші товариші почали швивати шаблюками і рубати ся при нагоді з німецькими буршами. І ся наука вийшла на добре, як то показало ся в пізнійшій житю.

— Чому — дорікали нам наші Ritter-и — не заведете у себе відзнак? Чому вам не вбрати ся по козацки?

На таку штуку не стало у нас відваги, а може і... грошей на широчезні козацкі штани.

По кількох місяцях чи по рокови ми розійшли ся з Русинами vom Adel. Здоровились ще на вулиці, або в кофейні, або коли в рядигоди стрітили ся на лекциях...

Перетягти їх в наш табір не удало ся нам. Ritter von Голова та Ritter von Калина стали senior-ами Burschenschaft-ів. Вони славили ся серед німецького студенства яко fesche Kerle, їздили на студентско-німецькі Convent-и до Германії, до Швайцарії. З нами вони вже не сходили ся. У нашій товаристві, видко, занадто воляло догтем та мужицким кожухом..

А який-же кінець?

У романах кінчить ся справа женитьбою. Ritter von Калина оженив ся з богатою дочкою якогось віденьського Bürger-а. Так само зробив і Ritter von Голова. Живуть вони, надіюсь, спокійно, щасливо, та благоденствують... Німецьким

овоїм дітям будуть вони розказувати про подвиги своїх руських шляхотних предків..

II.

Товариш Орися.

Наше товариство у Відні було бюрою відомостей для всіх земляків із Галичини та України — і немов переходовим готелем. З осіною бувала хата товариства завалена всякими клунками, мов який корабель з виселенцями до Америки.

Приїжджали усякі люди, і великі й малі пани. Адресу нашого товариства знали ще з давнього доброго часу всі ті з України, що признавали ся до українства. Хто з них їздив в Європу, той конечно заходив до нашого товариства.

— Так отсе ваш клуб? — питає раз заїзжий пан український, — гарно!

Ми мали свою хату в гарній новій камениці. Нани український земляк, що довго жив в Англії та бачив англійські клуби, був дуже радий, що Українці у Відні мають таке гарне пристановище. Він думав, що ціла камениця — то наш клуб. А ми мали в тій камениці лише дві комнати.

Нераз було приходять телеграма від нашого знакомого — чи то з Київа чи зі Львова: »Припоручаю вам земляка Н. Н. Приїздить сьогодні послішнім поїздом«.

До того дня ніхто з нас сего земляка на очі не бачив — як-же пізнати єго між сотками пасажирів, що висідають із поїзду на двірці

Північної залізницї? Ба! Наші товариші пізнавали земляків! Так, просто духом відчули земляка та витягали як карася зі ставу зміж соток пасажирів. Та й що за радість! яка потїха, які сердечні цілування між цілком незнакомими людьми! А треба знати, що Українці дуже охочі до цілування та цілують ся так щиро, що бігме Боже, воно сьмішно не виглядає.

Чоловік-земляк нераз не знає ніякого язика крім московского. Як-же не допомгти єму? І обводять єго бувало наші товариші по Відни та показують, що душа забagne.

Зі Львова приходить раз телеґрама: »Орися приїздить сьогодні. Вийдїть на стрічу!«

Такої пригоди ми ще не зазнали. На мущин ми вже мали свою практику, але як пізнати — землячку? Не вжеж стати на перонї та кричати на все горло: »Орися!« Таку штуку робили в один час наші земляки-Українці, що в пору турецько-сербської війни вступали добровольцями до сербської армії та переїздом бували у Відни. Стане було земляк на порозї великої салї — в тїй салї був зайнятий наш товариш, а вони мали до него рекомендаційні письма — і горлає: »Остап Вересай!«

— Будемо пізнавати землячку по одежи. З одежі видко, якого хто роду — Росиянка одягає ся инакше як Віденка.

Дивимось, розглядаємо ся. Росиянки — як ми собі єї представляли — між пасажирами нема!

Приїзжі порозходили ся. Осталась на пероні молода панвочка, елгантка, цілком Европейка, немов дожидає чогось. Не вжеж би се Оріся?

— Entschuldigen, sind Sie nicht Frl. Orysia, на котру ми ждемо?

Нема відповіди.

Тоді я відозвав ся по руски.

Вона була! Пізнали ся, зраділи.

За короткий час вивчилась вона гарно по німецьки. Для нас стала вона милим і щирим товаришем-Січовиком. Приходила на всі наші збори, брала участь у наших дискусиях і спорах. Коли говорив товариш Оріся, слухали всі і тихо було, як мак сїяв.

Товариш Оріся став осередком нашої трохки здичілої козацко парубоцької кольонії. Задля неї і через неї почали навіть закостенілі між козацтвом покидати свої »байдакуваті« привички, почали рідше вживати проклонів і взагалі того, що нагадує »касарню«. Показав ся й серед нас той вилив жіноцтва, про який розказує Брет-Гарт у своїх Каліфорнійських оповіданнях. За товариша Орісю всі в огонь були би скочили. Всі її любили, а ні один не залицяв ся до неї на віденьський, або скажім правду — на галицький манір.

Приходжу раз рано до товарискої хати. Дві баби шурують долівки, а сама Оріся вікна чистить. І ручник мережаний принесла з собою та покрасила ним портрет Шевченка.

Гарний товариш була Орися!

Чув я опісля від одного знакового, який бачив її по роках на Україні, що вона заховала о нас добру пам'ять та згадує нас і ціле наше товариство щирим словом. Спасибіг їй за те!

Михайло Драгоманов.

Лично познакомився я з Михайлом Драгомановом в літі 1891. року у Відні. Драгоманов приїхав був сюди лічитись і поселився в Сальмансдорфі під Лаленбергом.

Переписувалися ми ще з давнього часу, коли то ще я, будучи на університеті, був редактором української частини «Славянського Альманаха». Той Альманах сконфіскувала віденська прокуратура за «Політичні пісні українського народу» пера Драгоманова. Задля якого іменно злочину сконфіскувано «Альманах» я й до нині не можу зрозуміти, бо в політичних піснях нічого каригідного дочитати не можна було. Ще заздалегідь радили нам товариші Славяни, щоби під сею розвідкою, котра була в Альманасі перлою, не підписувати імени Драгоманова, бо «се небезпечно» (мовляв: чеши дідька з-рідка...) Однак ми не важились на таке сьвятотатство. Ми розвідку підписали цілим іменем, як було в рукописі. — Альманах сконфіскували Товариші-Славяни з редакційного комітету мали

рацію, а Драгоманов у однім письмі озлив ся на нас дуже, що ми не вміли устояти за свої права.

Приїхавши у Відень 1891. року, Драгоманов подав про се звістку в товариство »Січ« і ми загостили до него.

Хорий він був дуже. Віденьські професори поставили діагнозу: Aneurysma aortae. Хороба неулїчима. Драгоманов стратив цілковито голос, шепотав лише, а болї в грудех та рамени мучили єго страшенно. Ми всі знали, що смерть уже написана на єго чолї.

Щиро і сердечно привитав він нас.

— Не перші ви — сказав він — у мене гостї. Навідувалась уже до мене ваша поліція та питала: що я задумую робити в Австрії. Моя немїч та по часті мій болгарський паспорт уратували мене від дальшої мандрівки.

Ми часто навідувались до Сальмансдорфу Живучи довгий вік на чужинї, так і бажав він видїти коло себе земляків, для котрих било єго щире серце. Коли ми до него навідались по полудни, то не пускав нас і ми вечерами сидїли у него. Пізною нічю вертали ми у Відень. Колиж ми, заняті нераз своїми ділами, не заходили два або три дні, він, хоч хорий, тяжко хорий, приїздив у Відень та заходив у нашу кофейню, щоби бачити ся з нами та поговорити з нами прс народні справи.

Лаяв він усіх нас Галичан за нашу нездарність в політиці, в літературі — але все те ви-

ходило із щирого серця. Він бажав, щоб усе було »ліпше«, щоби прийшов »слухний час«.

Заходячи в гостину до Драгоманова — ми все старалися більше говорити самі, щоб не мучити его — але се нам не вдавалося. Ми звертали ся сюди-туди, его жінка помагала нам — бо лікарі заборонили всяке роздразненє і напруженє голосу — та нічо не помагало. Бесіда сходила на народні справи а Михайло Петрович говорив і говорив. В душі его нагромадило ся тільки думок, тільки болю, тільки жалю, що він мусів вповісти землякам, хоч-би прийшло ся ему і умерти на місци.

— »От так балакаючи з вами — мовив він — мені здасть ся, що я здоров. Мені видить ся, що я сьвіт цілий обгорну своїми думками.. А тут в ночи придуть болі, біте серця, ока не зажмуриш цілу ніч... смерть за плечима!..

»Коби скінчити третій том політичних пісень!.. Сю роботу мушу довершити, хочби прийшлося мені кінчити її на смертельнім ложу.. Тільки-ж се робота! Як вам кажу — її треба робити лігма на помості. От сядете та розкладаєте собі любенько сотки усяких варіантів. Сей сюда, той сюда, або сей по одній часті сюда а сю по другій. А заки розбере ся — що за мука! що за робота! З початку виходить нераз така нісенітниця, що ніяк не зрозумієш. Та як же так — питаєш себе — аби про таку річ, як руйнованє Січи не було докладних пісень? І знов чичавш і читавш і розкладавш по помості всякі варіанти... Скажім приміром пісня про руйнованє

Січи 1775. року: »Ой злетіла бомба — та у Січ упала«. Коли-ж 1775-ого року ніякого бомбардування не було! Або дальше: »Ой пішли Запорожці (по зруйнованю Січи) над Богом рікою«. Як же над Богом, коли вся Січова історія діялась на Дніпрі? Але коли розчитаєш ся в сотках варіантів, тогді дійдеш до сути річи — дійдеш, що пісні про руйноване Січи за Мазепи та за Катерини II-ої помішались між собою в пам'яті народній... Розуміє ся, читючи книжку, в котрій усі пісні розібрані по думках і по історичним періодам читець і не думає: кільки то труду стояло, щоби винайти провідну думку в тих так гарно висьпіваних, але переплутаних думках... Коби хоч сю роботу довести до кінця!

»Я написав тепер розвідку про казку Едипову. Се так — робота європейська, щоби Англичани, Німці та Французи провідали про такого то учителя »на велика та школа« в Софії. Се так — для мене та для Болгар, що покликали мене на катедру. Але від тепер посв'ячу всі свої сили українській етнографії.

»От представте собі українські релігійні легенди, що до тепер ще не розроблені. Кільки то в них матеріялу, щоби показати: якими дорогами йшла до нас християнська віра і культура і як то єї нарід приложив до свого норову. А там, коли сї роботи покінчу — возьмусь, як сил ще стане, за історію української літератури і культури. Мої попередні роботи — то лише вступ до сеї послідної, котру хочу вважати своїм завіщанєм. От, бачите, Огоновского Історія літератури

— робота пильна і богата в матеріял, а головню вона перша в тім напрямі. Але в ній нема ширшого погляду ні на свою літературу і культуру, ні порівняня з другими сегочасними напрямми літератур європейских, котрі все таки мали вплив на хід нашої культури. Я би взяв: 1) література старославянська; 2) народна поезия, проза, легенда і т. д.; 3) нова українська література на народній мові — з її прихвостнем -- »червоно-руським язичієм«. Коли се зроблю, тоді возьміть загребіть мене між мої книжки та спаліть разом з ними, коли вони ні до чого не пригожі...»

Дрогаманов завсігди дуже відказував на »вузький націоналізм« а ще більше на »наукове шарлатанство«.

— Усі Галичани, Поляки і Русини — говорив він — то »псевдо-культурники«... се проста культурна Hochstappelei. Неговорячи вже про українські або російські університетські міста, але кожде уїздне місто в Росії, навіть на Сибіри має бібліотеки ліпші, як у Львові та Кракові...

»Скажіть мені — говорив дальше — що то таке »народні сьвятощі«? з чого вони складають ся? Що в »українських народних сьвятощах« в свого питомого, а що візантійского, арабского, перского і загально культурного?... Коли ми вічно будемо стояти на козаку, тропаку, тютюні та горілці — то нічо в нашої роботи не вийде. Пропадемо і слід за нами загине! Нам треба поставити ся на високий рівень, нам треба иньших окликів, ніж ті проголошені »новою ерою«. Нам треба засяти наукою і ділами, що-

би увесь сьвіт зоглянув ся на нас. Тоді й числити ся з нами будуть. Чим на ширшу ногу поставимо себе, тим вигіднійше. От дивіть: кілько жидів на сьвіті? — а жидівське питанє стоїть клином в Европі та вже і в Америці. А кілько Українців! Але жида уміли стояти все на переді. В свій час били ся вони за толєранцію релігійну, відтак за буржуазію, а тепер вже і між соціалістами взяли провід... А ми?... Ще тепер ставимо в свої програми політичні »греко-католицьку віру«! — в програми політичні!

В той час в Сальмансдорфі писав Драгомав на нашу просьбу свої австро-угорско-руські спомини. „Се я відпочиваю, пишучи їх« — говорив він.

Угорска Русь лежала єму на серци ще більше як Галичина. Угорщину він справді згадував »як пораненого брата«.

— На Угорській Русі — говорив — найшов я також людей, з котрими можна було почати діло, особливо молоді клирики та студенти. Гомичков став моїм приятелем, у »Карпаті« надрукував був мою статю, годив ся навіть на те, що для народу треба писати народною мовою. Та стала ся халепа, з тим процесом (у Львові 1877. року) і моя робота мусіла урватися. До угорских Русинів — була єго гадка — треба добирати оя окремим способом. На Москалів лаяти нема що, хиба в ряди-годи на уряд. З козаколюбством там поки-що нічого не вдіши. Демократичним прінципом з російською

закраскою можна помалу добити ся у них почуття до свого питомого народу.

Не було ніякого прояву чи то політичного чи літературного на цілій Руси-Україні, про котрий би Дрогоманов не знав, та про котрий би він не висказував своєї бистої думки. Слабий его голос нераз уривав ся, він припочивав, сильною волею своєю ломив біль у грудех, а коли не міг говорити, писав на таблиці свої короткі думки. Коли дебата переривала ся — а переривала єї нераз умисне з оглядів на здоровле мужа пані Драгоманова, сідаючи за фортепян та граючи українські пісні, — Михайло, утомлений, опирав ся на своїм ложи болізни, а очи горіли огнем, коли він і ми з ним слухали милих звуків народної пісні.

— А от слухайте »Гречаники!« З »Гречаниками« стала ся ось-яка комедия. Український пан (імярек) заложив у своїм селі школу. Хлопці учили ся азбуки, розуміє ся, на казенній мові. Приїздить інспектор. Усе гаразд! Тільки на кінци науки казав учитель школярям засьпівати пісні. Хлопці затагли »Гречаників...« Інспектор надув ся і зробив учителеви »виговор«. На се пан: »Коли вам, пане смотрителю, мої »Гречаники« не подобають ся, то я вас не сьмію просити в свою хату на обід. Там дають таких гречаників... А в селі не можна було пообідати ніде инде, хиба лиш у пана...

Про свій побут у Болгарії розказував Михайло, що там він усім вдоволений. Заняте єму

до вподоби, студенти пильні. Болгари — каже він — наряд цікавий. Правда, багато ще там Азії, але воно мене ся там може й скорше, як у наших країнах... А от що цікаво! Я — мовив він — окричаний »революціонер... соціяліст... нігіліст« а в Софії ми, я і моя родина стали »двораками«. Князь просить мою родину на вечерки *en petit comité*. А раз на балю підійшов князь до мене, стиснув руку (Болгари цілують єго зараз у руку за таку честь) та сказав, що жалув, що різнородні обовязки не дозволяють єму слухати моїх лекцій. Він — каже — чув, що мої лекції дуже інтересні... Тепер я голос стратив, а се-ж єдиний мій заробок. Що вдію без бесіди? На пенсію в Болгарії я права не маю...

З піднесеним духом відходили ми від Дрогоманова але і з болем у серци, що дні великого сего труженика вже почислені..

Однак на перекір усяким лікарским прогнозам здоровлє єго поправило ся. Голос помалу він відзискав і болі в грудех перестали. Розумів ся — хвороба мимо того розвивала ся дальше.

Послідний раз бачив я єго у Відни 1893. р. в переїзді єго з Парижа, куди удавав ся до славного французского лікаря Potin-a. Тоді то в єго комнаті в Hôtel de France бачив я знов громаду Русинів, Українців, Болгар та иньших Славян — всі вони споглядали на Дрогоманова з глибокою почесністю. А він поводив ся з усіми, з найменшими і наймолодшими так просто, так звичай-

но — не говорив *ex cathedra*, як то люблять робити інші, т. зв. »великі люди«.

Отсе мої спомини про Михайла Драгоманова, великого труженика для вітчизни своєї і скитальця задля неї. Умер на чужині — а умираючи забрав з собою багато ще невисказаних думок — задуманих робіт великих...

Памяти Остапа Терлецького.

Саме відбувала ся нагінка за нашими молодими „соціалістами“. З наших околиць сиділи вже в арештах Михайло Павлик та Остап Терлецький.

В тих попівських кружках, із яких вийшов я, панував загалом »мужицький« страх перед усякими урядами, що мав свою підставу в досьвіді: »Не тягай ся по урядах, бо коли не що гіршого, то бодай якась драча з того вийде«.

»Арешт«, то було щось таке страшне, що люди й не питали, за що, за яку провину хто сидить у арешті, чи слушно чи ні? Досить, що сидів у арешті, то й відпекувались від нього як від прокаженого, навіть рідня його цурала ся. Та що й говорити про той закуток Гуцульщини? Наші москвофільські газети цькували на всі заставки, а народовецкі — й ті відхрещувались від нещасних жертв. Драгоманова вважали мало не Антихристом. Адже відомо, що коли Драгоманов обернув ся до свого товариша по науці й особистого знайомого, пок. проф. Омеляна Ого-

новського, та приславши гроші просив його передати їх для увязнених, то сей професор університету, передовий чоловік нашої суспільности, побояв ся, щоб його не підозрівали за звязок із »арештантами« і відіслав гроші Драгоманову назад.

Вся наша суспільність була така прибита, так політично безідейна, що не могла й зрозуміти того, що є й можуть бути ще люди, які за якусь там „ідею“ дають засажувати себе в арешти.

Всюди був страх і пригнобленє, а найбільше боліло серце у тих батьків, що вибирали ся висилати своїх синів на університет, та ще до того до Відня. З Відня почав ся той нещасний рух, там проповідував Драгоманов, товариство „Січ“ уважалось осередком революції, нігілізму, анархізму — словом, таких річий, за які молодий чоловік просто йде до арешту.

До нас спровадили нашого вуйка, народовця чистої крові 60-х років, що в гімназії одягав ся в козацький стрій, читав Шевченка, та над Гонтою плакав сам і ми хлопці з ним.

Батько наш думав, що вуйко молодший і ближший нам духом, що він нам по порядку усе розтолкує і остереже перед нещастєм і арештами, а головно, що нас переконає держатись у Відні подалеку від »Січи«. З плачем провожали нас до Коломиї на залізницю до того так далекого та так небезпечного Відна.

Загальні збори. — В повітрі і між усіма нами було якесь дивне і невиразне почутє при-

гнобленя. Товариство »Січ« висіло на волоску. Кілька разів заглядала до товариства поліція.

Зібралось нас не знаю чи більше як 20 чоловіка навіть разом з тим хромим на одну ногу поліційним комісарем Немечком, що славив ся во время оно в віденьськім уряді славянским полігльотом і приходив на збори всіх славянских товариств.

Із за президіяльного стола піднялась довга ностать Івана Горбачевского, тоді студента медицини і голови товариства. Ми молоді — „ембрионами“ нас звали — знали, що й сей наш голова належить також до тої »революційної« спілки, що й його імя було записане на чорній таблиці в уряді, що й його перетрясала поліція, та що й він сидів якийсь час у Івановій хаті!

Звіт за минулий рік був сухий. Приходу стілько, розходу стілько. Задля недостачі фондів хату товариства перенесено до маленької кімнатки (по віденьски Kabinet) та ще з тим додатком, що в ній буде на спілку з товариством товариш імярек, та що через те сходитись до товариства можна лише два рази на тиждень від 5 — 7 вечером. Бібліотека товариства, що останними роками значно прибільшилась дякуючи землякам із за кордону, стоїть у пачках і поки що користати з неї не можна, але скоро буде впорядкована.

Звіт прийнято до відомости. Горбачевский подякував; головою вибрано Софрона Недільського чи Григорія Цеглиньского, вже не тямлю і офіційальна часть скінчилась. Немечек пішов геть

і ми «ембріони» присілись ближше до старших. Почалась щира і сердечна гутірка. Нас молодих дприняли між себе „старі“ як рідних; перед нами не було ніяких тайн, усе розказували, як і кого тягали до поліції, про що допитували і т. и.

З запертим духом ми ждали на ті кличі „революції“; ми молоді хотіли показатись гідними того довіря, яке оказали нам „революціонери“. Одначе з жалем і внутрішнім болем нічого революційно - соцялістично - анархістичного ми не дізнались.

Правда, було одно нелегальне. Поліція слідила за женевськими метеликами (Парова машина і т. и), і ті пачки з книжочками переховувались до „слушного часу“ у товаришів. Ми молоді рвались до тої чести, щоб переховувати у себе ті заборонені брошури. Переходили вони з рук до рук, з одного пода до другого в міру того, як який товариш виїздив із Відня. Чи були вони яко „хемічний препарат“ на схованці в ц. к. хемічній лябораторії, де тоді Горбачевський був асистентом, сього ні перечити ні провірювати не стану. Де ті метелики ділись з роками, не вмю сказати. Може їх миши зїли, а може де й доси ховають ся на поді у якої добрячої віденської Zimmerfrau.

З арештантів перший появил ся в товаристві Щасний Сельський, а потім аж по кількох місяцях, відбувши свою „кару“ Остап Терлецький. За той час виріс уже в нашій уяві на Остаповій лолові мученицький авреол.

Приходжу раз до Січової хати — мимохо-

дом кажучи, до тої хати треба було перелазити пошід розвішену мокру білизну, що сушилась у кухні, наша хозяйка була прачка, — і застаю там двох чи трьох »старих« і між ними Остапа Терлецького.

Блідий, худий, згорблений, лиш його сірі очи сьвітять ся. Мав привичку, що все лівою рукою перебирав свою русяву кучераву бороду, яку носив клинцем. Говорив мало, а більше слухав, що казали иньші. Рідко ми з початку бачились, я не вмів зблизитись до нього, хоть як серцем того бажав, а він був якийсь замкнений у собі. Не багато нас було членів у товаристві тай загалом ми були не грошевити, а все таки якось спромоглись, зложили ся, купили деякі меблі і наймили хату, кімнату на читальню, а кухню на бібліотеку на Laudongasse в ладнім новім домі. Почалось у товавистві инакше житє. Газети перечитувались, держало ся відчити, дискусії і спори виходили нераз дуже горячі. Остап приходив кожного вечера. В диспутах рідко коли брав участь, лиш деколи обізвав ся, звичайно в відтінком добродушної іронії. Найчастійше по відчиті або дебаті брав під руку котрого в нас і починав говорити і розяснювати і то не як mentor ex cathedra, а як добрий і щирый товариш, і звичайно кінчив свою бесіду: „Ти прочитай собі ще се або те“.

Звісна річ, що з галицьких гімназій не виносить молодий чоловік багато для пізнійшого житя. Про які будь погляди на нові течії в європейській суспільности ніщо й говорити. »А от

Листи в Чужини

17

прочитай собі Бокля, Опенсера, переглянь поволеньки Ляссалю... Ти медик, то мусиш знати, що пише Біхнер та який переверот у поглядах цілого цивілізованого світа доконав Дарвін.

Саме тоді як-раз почав у нашій суспільності проклюватись той римський архикатолицький дух, що грозив зробити з нас греко-католиків і ніщо більше. *Natione et religione graeco-catholici*.

— А ну-ко переглянь собі Ренанове „Житє Христове“ та прочитай Штрауса і отсі наукові розвідки про святі книги християнські — вони дуже цікаві!

Або знов із української історії що винесли ми з гімназій? Пригадую собі, у нас у коломийській гімназії був учителем *historyi ojczyzstego kraju* пан Махніцькі. Тоді йно-що заведено той предмет викладовий. Ми Русини, а нас було більше як Поляків разом з Жидами — домагались серцем і душею історії українського народу. Протовкнули ми Пястів, Ягайлонів, Куяви, Мазовше, все те, що нас нічогісінько не цікавило — прийшла черга на козаччину, на Хмельницького. При кождім викладі нашого професора нам Русинам серце краялось, кровь запікалась, а п'ястуки так і свербіли. Наші предки все виходили „*dzicz-єю*“, „*rozbestwionem chłopstwem*“ проти висококультурної, шляхотної Польщі. Коли раз на однім таким викладі йшла мова про гадяцький чи який иньший договір і п. Махніцькі з болючою для нас іронією сказав, що головним домаганєм з козацького боку було, „*ażeby im wolno było bez*

dozwolenia Rzeczypospolitej horitku wypalać“, і що то „byli sami Kowbasiuki z lisamy i pasowyskami“, то нам терпцю не стало, ми всі Русини застрайкували і перестали ходити на виклади п. Махніцького.

В глибині душі своєї ми чули якусь глуху злобу до тої шляхетскої Польщі та все такі стидались за тих наших предків, що виходили такими неокресаними й дикими. Ми стали тими »злобними« рускими патріотами, яких і до тепер ще багато. Ми чули серцем, що все те, що виходить від Поляків, виходить нам Русинам на шкоду. Ми стали супроти Поляків так сказати негативістами, але своїх ідеалів, своєї позитивної програми ми не мали. Такими вийшли ми з гімназії. Що ми потім на університеті зрозуміли духа нашої історії, тої невинної боротьби демо-су проти шляхетско польського утиску й визиску, се завдячуємо ми Віденці Остапови.

Сей завзятий оклик, що нам руским інтелігентам нема иншого виходу й будучности, як злитись думкою і серцем з »мужицькими« інтересами, з тьми осьміяними »лісами і пасовиска-ми«, з тою »горілкою«, про яку нам викладав п. Махніцький, а котра у нас у Галичині називається пропінациєю, дарунком з мужицького горла в панські кишені — сей одинокий оклик, що його горючим полум'ям кинув у Галичину Михайло Драгоманів, перетовмачив і зацелив у наші серця Остап Терлецький.

Ми кинулись до читання нашої історії.

Переходили ми в нашім розвитку і той пе-

ріод „обожаня“ всього мужицкоґо. Не пошкодив він. Хоть у пізнійшмі житю ми тих ідеальних мужиків не знаходили, то се етноґрафічне »обоґжанє« винесене нами з читаня Чубіньскоґо, Антоновича і Драґоманова охоронило не одного з нас від песимізму.

Признаюсь, у наших молодих душах, що так і рвались доповнити проґалини своїх відомостей, многота того, чоґо ми не знали, а хотіли би знати, викликувала нераз роспуку і щирій плач. Ми всі — студенти бідних верстов. Кождий чув з болем, що на його університетску науку батько стяґаєть ся і голодує нераз. Ту науку »хліба ради« треба було конечно довершити і то в приписанім часі, поробити всі colloquia, іспити і т. и., а тут душа рвалась до тих позаурядових наук.

Були між нами такі, що ночами пересиджували над тими книжками, які їм порадив Остап. Вони чули себе грішними задля своєї »глупоти«! Наука »офіцияльна«, професорські виклади на університеті пішли в кут.

»Ні! ні, мій дорогий!« — відзивав ся знов Остап — »І те треба і другого не покидай. Який ти собі завід вибрав, то його мусиш досягнути; але при тім не забувай, що всякий чоловік — зооп politician, суспільний зьвір. Нас інтеліґентів руских та ще до того щирих у Галичині дуже мало, а ти будеш мусів служити рідному народови порадою в ріжних, не лише твоїх фахових пригодах. От видиш і я старий клепчу тепер пандекти«.

Раз на тиждень, звичайно в суботу сходились ми в яким третьоряднім ресторані на „вечерниці“. Гуторили, сьпівали, сьмішні проказки розказували. Між нами був товариш, Кость на імя, дуже інтелігентний хлопець, а весельчак, що просто за боки берись. Він вів перед. І Остап заходив до нашої компанії. Костя дуже любив. Хоч він був від кожного з нас старший віком понад 10 років, а досьвідом і розумом ще більше, то всі ми були з ним на „ти“ і між собою щирими товаришами. Терлецький звав ся між нами лиш Остапом, а деколи Вересаєм, бо деякі знаходили подібність між його рисами і тим портретом Вересає, що його Терлецький привіз для нашого товариства з Київa.

При таких веселих нагодах розказував Остап деякі пригоди зо свого життя.

»Діялось се в часи боснійського повстання проти Турків. У Росії, а найпаче на Україні виклювалась серед молодіжи думка, що се як-раз терен, де можна буде ввести в житє теорию про южпославянску республіку з соціялістичною підкладкою. Між сербским народом істнувала ще „задруга“. На тій то підставі заложить ся новий ідеальний устрій державний. І рушили добровольці на підмогу Боснякам, молоді студенти й студентки, все через Відень на поле своєї вимареної діяльности. Ті молоді люди знали мою адресу в університетській бібліотеці. Нераз сиджу за якою книжкою, а на порозі з'являє ся фігура в мережаній сорочці і кричить на все горло: Остап Терлецький! Ні слова по німецьки не знає,

лиш горлає Терлецький та Терлецький. Я вже знав, у чім діло, і слуги бібліотечні знали, що як коли яка фігура серед літа в кожу і та в калюшах псявить ся в бібліотеці, то вже не допускали до крику, а заводили її просто до амануензіса. І я став віденським агентом добровольців: торгував і пробував їм револьвери та ручниці у Gasser-а, добирав їм ятагани та иньші Mordinstrument-и.

Подивитись було на Остапа, як він се розказував простуючись на вояцький лад — ми просто з сьміху пропадали. Остап, той тип кабинетного вченого, в ручницею в руках, се була штука, яка й ві сні не всякому привидить ся. Про своє арештоване, про наслідки того арешту, про те википенє з колії, зруйноване жите — він не говорив ніколи. Раз лише памятаю його осуд цілого процесу: „Ся пагінка за нами була „комусь“ потрібна. То школа Голуховського в відносінах до Русинів. Коли прокуратор у своїм акті обжалуваня розвів образ нашого тайного звязку з цілим соціалістичним сьвітом і нас поставив на педестал найнебезпечнійших революціонерів, то я сказав у відповідь: »Вірте мені, пане прокураторе, се я вам кажу шире, що я дуже би рад був, аби наша справа так стояла, як се тут представлено; але на жаль так воно не є. За які каригідні вчинки ми тут перед судом стоїмо, я просто не можу зрозуміти«.

На людські терпіня був Остап дуже вразливий. Доля наших селян і взагалі всякі обяви переслідуваня і визиску боліли його не лише в ду-

ні, але й по його лиці видно було, що вони справляють йому фізичний біль. В таких випадках набирало його обличчя якогось камяного виразу.

По страшній катастрофі в Рінгтеатрі, де живцем згоріли сотки людей, зібрались ми всі в товаристві, щоб почислитись, чи ще всі живі. Тільки й бесіди було, що про те велике нещастє. Медики, що мали доступ до патологічного інституту, говорили про сотки нещасних попалених жертв, що покотом лежали на помості в інституті, про роздираючі сцени пізнавання і т. и. Остап був блідий, зденервований, лиш очі світились. В одну мить зловили його корчі, кровава піна виступила з рота, він дістав страшний епілентичний папад.

З чого жив Остап у Відні по страті місця в бібліотеці, не знаю. Правда, ми всі Січові товариші жили тоді так, що як у одного з нас були грошенята (не гроші, бо великих грошей у нас ні в одного не було) чи то з дому чи яким заробітком, то ми всі мали, а як не було, то всі голодували, або жили на Рупр. Знаю, що деякі товариші, що покінчили університет і стали на „свій хліб“, спомогали Остапа, „зичили“ йому, бо инакше він би був не приймив підмоги. Того всього було дуже не багато.

За посередництвом одного Українця, що знав ся з російським поетом Гаршином, став Остап кореспондентом „Южного Края“. Я сам читав один лист Гаршина до Остапа писаний по німецьки (бо й Остап писав для „Ю. Края“ тою

мовою), де Гаршин дякує йому за кореспонденції і звертає його увагу на теми, які газеті більше цікаві. Великого зарібку з того одначе не було.

Одно знаю, що Остап у Відні голодував і тяжко бідував. Те саме сіро-буре коротеньке пальто тямлю на його плечах за всі ті шість років, які я пробував у Відні. Він сам не раз глумував собі зі своєї гардероби. „Сьогодні — каже було — не хотіли мене пустити до цісарської бібліотеки, бо деж таки такого обідранця та в цісарські палати?“

А Остап ходив до бібліотек, цісарської й університетської, та збирав матеріяли до своїх праць про панщину та культурний роввій Галичини від часу австрійського панованя. За політикою він слідив без упину. В газети й журнали всяких мов — він знав по англійски і по французки — так і загрибав ся. Тільки не політика кабінетів та т. зв. великодержавна займала його, але більше клясова, соціальна боротьба.

Раз яксь у парламенті виголосив князь Ліхтенштайн бесіду підмазану дуже соціальним олієм, — аж дивно на князя та ще такого, що його „Neue freie Presse“ звала кльовном парламенту.

— Сю промову виробив йому Маср від Vaterland-a — каже Остап.

— Та й ти Остапе був приватним секретарем у Володислава Федоровича за часу його послуваня.

— Був!

— І виробляв які промови своєму принципалови?

На се він не відповідав нічого.

Се була завзятуша боротьба голодного пролетарія за шматок сухого хліба. А про те сей слабосилий, хоробою зломаний та викинений з колії чоловік мав ще в собі стільки сили й енергії, що не лише став для нашої віденської кольонії провідником і вчителем, але сам, 40-літній, разом з молодими хлопцями юристами клепає і доклепує ті навісні пандекти, аби раз стати знов на свої ноги. Став нарешті *utriusque juris doctor* і адвокат.

Раз здавало ся що й Остапови всьміхнулось щастє, та й то лиш усьміхнулось. На фєрії все знайшов ся хтось із товаришів, що взяв його з собою на село в Галичину. Пробирав він у 1884 році у родини Окуневских у Яворові, в гуцульских горах. Там його всі любили і високо поважали. Остап віджив. До мене писав листи повні щастя й віри в будущину. Тут він заручив ся з Емілією Окуневскою.

Та з сих заручин нічого не вийшло, головно через нещасну Остапову хоробу. Він вернув до Відня ще більше зломаний....

Важніші, замічені похибки друкарські:

У першій томі:

Стр.			має бути	замість
109	стрічка	1 з гори	корковім	короткім
198	"	6 "	Сакунталя	Вакунталя
209	"	3 "	виїхав	вернув
267	"	15 "	Match	Matel
272	"	16 з долини	dear	dea
288	"	11 "	Zepperlin	Zeptrin
297	"	5 з гори	Parkes	Porkes
302	"	14 "	костри	кости

У другій томі:

Стр.			має бути	замість
11	стрічка	16 з гори	Сет	Сем
69	"	7 "	мароканським	макеронським
70	"	4 з долини	тереси	гареси
101	"	12 з гори	повірника	повідника

